ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
ԳԱԼՈՒՍՏ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

ԵՐԿԵՐ

ՀԻՆԳ ՀԱՏՈՐՈՎ

Բ

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2006

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Ա 205

Ադոնց Ն. Գ.

Ա 205 Երկեր. հատ. Բ., Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ / Հրատարակության պատրաստեց Պ. Հ. Հովհաննիսյանը. - Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 2006. - 680 էջ + 1 ներդիր:

Նիկողայոս Ադոնցի երկերի երկրորդ հատորն ընդգրկում է գիտական տարալեզու հանդեսներում և ժողովածուներում տպագրված հայ հին և նոր գրականության պատմության հարցերին, ինչպես նաև գրական առանձին հուշարձաններին, դեմքերին ու գրականության խնդիրներին նվիրված հետազոտությունները:

Հասցեագրվում է հայագետներին և ընթերցող հանրությանը:

Ա $\frac{0503020913}{704(02)06}$ 2006

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 5-8084-0779-6

50 anos 1956 2006

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Խմբագրական հանձնաժողով

Հովհաննիսյան Պ. Հ., Մադոյան Ա. Գ.,
Ստեփանյան Պ. Գ.

Հատորը հրատարակության պատրաստեց
Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

ԴԱՐՁՅԱԼ ԿՈՐՅՈՒՆԻ ՇՈՒՐՋԸ
(էջ 71)

Գրված է 1928 թ. Փարիզում: Լույս է տեսել «Հանդես ամսօրյա»-ում (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1928, № 1-2, էջ 76-94): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Տե՛ս Գ. **Ֆենդլյան**, Պատասխանս պրոֆ. Ն. Ադոնցին, «Հանդես ամսօրյա», 1927, № 9, էջ 529-541: - էջ 71:

2. Նկատի ունի հայր Արսեն Բագրատունու «Տարերք հայերեն քերականության, դյուրատանց տղոց համար», դասագիրքը (Վենետիկ, 1848, 1850 և այլն) : - էջ 77:

3. Տե՛ս F. C. **Conybeare**, The Date of Euthalus, «Zeitschrift für die Neutestamentliche», Yahrg, 1904, s. 39-52. - էջ 84:

4. 1920-ական թվականներին Ա. Վարդանյանը «Հանդես ամսօրյա»-ում տպագրել է մի շարք ուսումնասիրություններ՝ «Եվթաղյան հատակտորներ», «Եվթաղականք», «Եվթաղի մատենագրությունը», խորագրերի ներքո, որոնք ամփոփվեցին «Մատենագրութիւնք Եւթաղի. Քննութիւն և բնագիր» մենագրության մեջ (Վիեննա, 1930): - էջ 84:

ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՏՄԻՉ
(էջ 87)

Գրված է 1901-1918 թթ. ընթացքում Մյունխենում և Ս. Պետերբուրգում (Պետրոգրադ): Լույս է տեսել «Христианский Восток» հանդեսում (т. VI, вып. 3, Петроград, 1922, стр. 235-272): Հայերեն թարգմանությունը (Վ. Ա. Դիլոյան) կատարվել է այս առաջին տպագրությունից:

1. Ն. Ադոնցի կողմից այստեղ և այլուր «Բյուզանդիա», «հույներ», «Հունաց կայսր» և նման այլ անվանումներ տուրք են հայ պատմական գրականության ավանդույթին, որը, ինչպես հայտնի է, նման անվանումներն օգտագործում էր «Հռոմեական կայսրություն», «հռոմեացիներ» տերմինների փոխարեն: - էջ 88:

2. Ս. Տ. Երեմյանի կարծիքով Ձիթա ամրոցը այժմյան Ձինվի-շեյխ վայրն է, որ տեղադրվում է Զարասպ լեռնանցքից (այժմ՝ Կելիշին) դեպի հարավ (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. II, Երևան, 1984, էջ 146): - էջ 99:

3. Այդ և հունա-լատինական այլ սկզբնաղբյուրներից կատարված Ադոնցի թարգմանությունները տե՛ս նրա արխիվում (Համազգայինի Բեյրութի գրական

պահոց, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գզրոց Բ, թղթածրար 3; պահարան I, գզրոց Ժ, թղթածրար Ա-8 և այլն): -էջ 118, ծան. 1:

4. Փավստոսն ընդհանրապես Ն. Ադոնցի նախասիրած պատմիչն է, որի առեղծվածները նրան հուզել են իր գիտական գործունեության ամբողջ ընթացքում՝ 1900 թվականից մինչև 1930-ական թվականների վերջերը: Փավստոսի թեման աղերսվում էր մի այլ՝ առեղծվածներով լեցուն թեմայի՝ Անանունի պատմության, հետ, որոնց լուծմանն էլ նվիրել է հայագետն իր ստեղծագործական զարմանալի եռանդը: Դեռևս 1900 թ. նոյեմբերի 18-ին Ն. Մառին հղված նամակում Ադոնցը հավաստում է, որ Փավստոսի վերաբերյալ սկսել է նյութեր կուտակել (տե՛ս Պ. Հ. **Հակոբյան,** Նիկողայոս Ադոնցի նամակներից (1895-1902), «Լրաբեր» ՀԳԱ ակադեմիայի (հասարակ. գիտ.), 1975, № 11, էջ 97-98): 1902 թ. հունվարին Լոնդոնից գրված նամակներից մեկում ուսուցչապետին տեղեկացնում է, որ Փավստոսի մասին նյութերը պատրաստ են (անդ, էջ 105): Կատարված նախնական աշխատանքների վերաբերյալ 1906 թ. նա զեկուցում է ներկայացնում Ռուսական կայսերական հնագիտական ընկերության Արևելյան բաժանմունքի նիստում (տե՛ս «Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества», 1906, т. 17, стр. XL-XLIII): **«Ծրագրված մեծ աշխատանքի»** (Ադոնցի խոսքերն են) մի մասը տպագրության է հանձնվում Ն. Մառի կողմից նոր հիմնադրված «Христианский Восток» -ին: Հետաքրքիր է, որ հանդեսի 2-րդ տարվա շապիկի վրա զետեղված է ծանուցում այն մասին, որ առաջիկա հատորներից մեկում լույս է տեսնելու Ն. Ադոնցի «Փավստոս Բուզանդը որպես պատմիչ» ուսումնասիրությունը (1913, т. II, вып. 3): Իրերի բերումով Ադոնցի աշխատանքը լույս տեսավ հանդեսի վերջին՝ 1922 թ. համարում, որից հետո հանդեսի հրատարակությունն արգելվեց: Այժմ հաստատապես որևէ բան հնարավոր չէ ասել, թե Ադոնցը ավարտել է արդյոք ծրագրված աշխատանքն ամբողջությամբ, թե ոչ: Համենայն դեպս հանդեսի խմբագրության ծանուցումը, թե **«Շարունակությունը հետևում է»**, այսինքն՝ աշխատանքի երկրորդ մասը լույս է տեսնելու հանդեսի առաջիկա համարներից մեկում, հուշում է, որ այն պետք է որ պատրաստ լիներ, եթե ոչ ամբողջությամբ, ապա՝ մասամբ: Փաստորեն տեխնիկական, ծավալային նկատառումներով է, որ աշխատանքը հնարավոր չի եղել տպագրել ամբողջությամբ (տպագրված հատվածը կազմում է շուրջ 40 մեծադիր էջ), և ինչպես սովորաբար լինում է նման դեպքերում, շարունակությունը տեղափոխվել է: Բայց խմբագրության փակման և նյութերի ցաքուցրիվ լինելու պայմաններում Ադոնցի աշխատանքի հետագա ճակատագիրը դառնում է անհայտ: Կարծում ենք, որ հավանականություն կա այն գտնելու Ռուսաստանի ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Պետրոգրադի բաժանմունքի արխիվում:

Այնուհանդերձ, Փավստոսի թեման չի լքել Ադոնցին: Արդեն Փարիզյան տարագրության տարիներին՝ ավելի ճիշտ 1921 թ. դեկտեմբերին, Ն. Ակինյանին

ողղված ճամակում Աղոնցը խնդրում է իրեն ուղարկել Փավստոս Բուզանդին ճվիրված Յո. Մարկվարտի, Հ. Գելցերի և Գ. Տեր-Պողոսյանի ուսումնասիրությունները (տե՛ս Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության դիվան, Ն. Ադոնցի ճամակները Մխիթարյան հայրերին): Բացի այդ, Ադոնցի քողոնի տարբեր թղթածրարներում առկա են Փավստոսի բնագրից քաղված մեծ թվով հատվածներ, որոնք թեև մեկնաբանված չեն, սակայն վերաբերում են 370-ական թվականների իրադարձություններին, և որոնք հասկանալի պատճառներով տպագրված հատվածում բացակայում են, քանզի այնտեղ շարադրանքն ավարտվում է 363 թ. դեպքերի ճկարագրությամբ: Անհետաքրքիր չէ նաև այն փաստը, որ Ադոնցի այդ նույն քողոնում առկա է «Փավստոս Բուզանդ» խորագիրը կրող հայերեն անավարտ մի ուսումնասիրություն՝ ընդամենը 5 էջ (տե՛ս Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գզրոց Բ, թղթածրար Ա-8): Անկասկած է, որ հայագետը ծրագրել էր մի նոր աշխատանք, որը սակայն իրադարձությունների կտրուկ փոփոխության պատճառով հնարավոր չեղավ իրականություն դարձնել: - էջ 130:

ՔՆՆԱԿԱՆ ՆՇՄԱՐՆԵՐ ԵԶՆԻԿԻ ՄԱՍԻՆ

(Լ. Մարիեսի աշխատության առթիվ)

(էջ 131)

Գրված է 1925-1926 թվականներին Փարիզում: Լույս է տեսել «Բազմավեպ»-ում (1925, № 7, էջ 196-200, № 10, էջ 294-298, № 12, էջ 366-371: 1926, № 1, էջ 12-17, № 3, էջ 69-72, № 4, էջ 108-113): Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Խոսքը ֆրանսիացի հայագետ Լուի Մարիեսի (1876-1958)՝ Եզնիկ Կողբացուն ճվիրված աշխատության մասին է (տե՛ս **L. Maries**, Le de Deo d'Eznik de Kolb, Paris, 1924: Սույնի ամփոփումը տե՛ս **Գ. Նահապետյան**, «Բազմավեպ», 1925, էջ 161 և հտ.): Տարիներ անց (1959) Լ. Մարիեսը հրատարակեց նաև Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ի ֆրանսերեն նոր թարգմանությունը (տե՛ս «Patrologia orientalis», t. XXVIII, p. 555-776): - էջ 131:

2. Նկատի ունի Եզնիկին վերաբերող Ներսէս Բյուզանդացու դիտողությունները (տե՛ս **Ներսէս Բյուզանդացի**, Եզնիկայ Կողբացւոյ երկու հատուած սրբագրեալ, «Հնատէր», Ստոքհոլմ, 1887, պրակ Ա, էջ 8-11): - էջ 131:

3. Տե՛ս **Հր. Անասյան**, Քննություն և համեմատություն Եզնկա նորագյուտ ձեռագրին, Վիեննա, 1904 (Ազգային մատենադարան, ԽԸ): - էջ 131:

4. Տե՛ս **S. Weber**, Abfassungszeit und Echtheit des Schrift Ezniks, «Theologische Quartalschrift», Tübingen, 1897, t. 79. Տե՛ս նաև նույնի հայերեն թարգմանությունը՝

ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՏՄԻՉ[1]

Փավստոս Բուզանդը՝ հայ պատմագրության հնագույն հուշարձանը, շարադրում է IV դարի իրադարձությունները՝ առավելապես կանգ առնելով Հայաստանի մեծ լուսավորիչներ Գրիգորի և Տրդատի գործունեության վրա: Նրա աշխատանքը սկզբնական տեսքով մեզ չի հասել, ինչպես որ այն դեռևս VI դարում եղել է Հուստինիանոսի նշանավոր պատմագիր Պրոկոպիոս Կեսարացու ձեռքին[2]: Բայց և ներկա խմբագրությունն էլ բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում և ունի այնպիսի յուրահատկություններ, որոնք այն առանձնացնում են մյուս պատմական հուշարձաններից:

Փավստոսը ազատ է մյուս հայ պատմիչներին առավել կամ պակաս հատուկ իմաստակությունից: Նա վավերագրերից չի օգտվել[3], և դեպքերի իր իրազեկության համար պարտական է գլխավորապես կենդանի հիշողություններին ու ավանդություններին: Փավստոսի գլխավոր առավելությունը մյուս պատմիչների համեմատությամբ՝ երկրի իրական կյանքը մոտիկից ճանաչելու մեջ է:

Փավստոսի՝ իրեն ժամանակակից նախարարական Հայաստանի միջավայրից վերցրած արժեքավոր իրողություններով հարուստ աշխատանքի նշանակությունը մասնագետների կողմից այժմ բավարար չափով ընդունված ու գնահատված է: Բայց համեմատաբար քիչ ուշադրություն է նվիրվել նույն նրա մոտ եղած Հայաստանի արտաքին պատմությանը: Հայաստանի նկատմամբ բյուզանդա-պարսկական հարաբերություններին վերաբերող քաղաքական իրադարձությունների մասին վկայությունները

---

[1] Ներկա ակնարկը գրված է վաղուց, և այժմ տպագրվող մասը դեռևս 1906 թ. զեկուցվել է «Հնագիտական ընկերության արևելյան բաժանմունքի»-ի նիստում՝ **«Հռոմեա-պարսկական հարաբերությունները IV դարի առաջին կեսում և հայկական ավանդությունները նրանց մասին»** (տե՛ս "Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества", СПб., 1906, т. 17, стр. XLII-XLIII): Այս հոդվածը մի մասն է այն ժամանակ ծրագրված մեծ աշխատանքի, որի հեղինակը նպատակ ուներ հավաքել հին դասական հեղինակների մոտ ցրված (բնագրերով և ռուսերեն թարգմանությամբ) ամենակարևոր նյութերը հայերի պատմության վերաբերյալ:

[2] Տե՛ս «Հայոց նախնական պատմությունը» աշխատությունը՝ "Византийский Временник", 1901, том VIII, 1-2:

[3] Գրավոր աղբյուրների ազդեցությունը երևում է այն մասերում, որոնք վերաբերում են Ներսես կաթողիկոսի կյանքին: Բայց շատ կասկածելի է, որ այդ մասերը եղած լինեին Փավստոսի աշխատանքի սկզբնական խմբագրության մեջ:

առասպելական բնույթ են կրում և այդ պատճառով էլ դյուրին չէ ճշգրիտ գնահատել իրենց պատմական վավերականությունն ու հավաստիությունը: Մենք կցանկանայինք Փավստոսին մոտենալ առայժմ հենց այդ կողմից և պարզել, թե որքանով են պատմական նրա առասպելական պատմությունները, և նրանց մեջ կա՞ն արդյոք պատմության համար պիտանի հավաստի տվյալներ:

Ա

Բյուզանդիայի (1) ու Պարսկաստանի միջև Հայաստանի համար անվերջանալի պայքարի շրջապտույտներում նշում են երկու կարևոր պահեր՝ 298 և 363 թթ.: Այդ պահերի հանգամանքները բավականաչափ հայտնի են արևմտյան աղբյուրներից և պարզորոշ գաղափար են տալիս վեճի առարկայի՝ Հայաստանի նկատմամբ երկու հակառակորդների գրաված դիրքի մասին: Իսկ ինչ վերաբերում է 298 և 363 թթ. միջև տեղի ունեցած իրադարձություններին, ապա արևմտյան պատմագիրների մոտ նրանց մասին տեղեկությունները չափազանց աղքատիկ են: Հայ Փավստոսը ունի ինչ-որ ավանդազրույցներ, որոնք վերաբերում են հիշյալ ժամանակաշրջանին, և որոնց պատմական հիմքը բացահայտվում է արևմտյան հեղինակների ներկայացրած հանգամանքներին մոտիկից ծանոթանալու դեպքում:

III դարի վերջին Հայաստանը ճանաչում էր հռոմեացիների գերագույն հովանավորությունը: 294 թ. պարսից գահ բարձրացավ Ներսեհ թագավորը: Իր հոր՝ Շապուհ [I-ի] օրինակով և նրան նմանակելու անհերև ցանկությունից դրդված, ինչպես ասում է Լակտանտիոսը[1], նա պատերազմի մեծ նախապատրաստություն տեսավ և հաջորդ՝ 295 թ., ներխուժեց Հայաստան և գրավեց այն: «Narseus primus, - վկայում է Ամմիանոսը.-Armeniam Romano juri obnoxiam occuparat»[2]:

Պարսիկների դեմ Հայաստանի պաշտպանության գործը վստահվեց Դիոկղետիանոսի փեսա և թագակից Գալերիոս Մաքսիմիանոսին: Դիոկղետիանոսը Աքիլլեվսի ապստամբությունը ճնշելու համար Եգիպտոս շարժվելով՝ Գալերիոս Կեսարին, որ այն ժամանակ կառավարում էր Իլլիրիան, հրամայեց անհապաղ մեկնել պարսից թագավորի դեմ: Անփորձ և վառվռուն Կեսարը խիզախեց Միջագետքում, Կալլինիկումի և Խառանի

---

[1] **Lactantius**, De mortibus persecutorum, p. 9.

[2] **Ammian. Marc.**, XXIII, 5. հմմտ. **Eutrop.**, XXII. Narseus Orienti bellum inferret, ինչպես նաև՝ **Aur. Vict.**, XXXIX: Eodem tempore Orientem Persae ... quatiebant.

միջև կռվի բռնկել թշնամու գերազանց ուժերի դեմ և սարսափելի պարտություն կրեց: Պարտված զորավարին Դիոկղետիանոսի ցույց տված արհամարհական ընդունելությունը նրա մեջ վճռականություն առաջացրեց մի անգամ ևս բախտը փորձել պատերազմում: Գալերիոսը պատերազմական գործողությունները Միջագետքի հարթավայրերից փոխադրեց Հայաստանի բարձունքները, որը համարվում էր «ferme sola seu facilior vincendi via»: Հայաստանի լեռներում նոր մարտը հռոմեացիների համար պսակվեց փայլուն հաջողությամբ, և անարգված Կեսարի անունը պսակվեց բարձրագույն փառքով:

Գալերիոսի պատերազմները նկարագրված են IV դարի ժամանակակից պատմագիրների՝ Ավրելիոս Վիկտորի, Եվտրոպիոսի և Ռուփոս Փեստոսի կողմից: Ինձ թվում է, որ Գալերիոսի և Ներսեհի վերջին ճակատամարտի մասին հիշողություն է պահպանվել նաև հայկական Փավստոսի մոտ: Նախքան Փավստոսի, իմ կարծիքով այս դեպքին առնչվող զրույցը մեջբերելը, ծանոթանանք պատերազմի հանգամանքներին ըստ հիշյալ պատմագիրների տվյալների:

Ավրելիոս Վիկտորը 360 թ. գրած իր աշխատանքի մեջ ասում է. «Այն ժամանակ, երբ Հովիոսը (Դիոկղետիանոսը) ուղևորվեց Ալեքսանդրիա (ինքնակոչ Աքիլլեվսի դեմ)՝ նա Մաքսիմիանոս Կեսարին հրաման տվեց թողնել իր սահմանները (այսինքն՝ Իլլիրիան) և շարժվել Միջագետք պարսիկների գրոհը ետ մղելու համար: Սկզբում նա ծանր պարտություն կրեց, բայց վետերաններից ու նորակոչիկներից շտապիկ նոր բանակ կազմելով՝ նա հարձակվեց թշնամու վրա Հայաստանի վրայով, որը համարվում է վստահելի հենակետ և հաղթանակի հասնելու հեշտ ճանապարհ: Վերջապես հենց այնտեղ էլ Գալերիոսը ջարդ տվեց Ներսեհին, գերի վերցրեց նրա երեխաներին, կանանց ու ամբողջ թագավորական արքունիքը: Հաղթանակը այնքան փայլուն էր, որ եթե Վալերիոսը (Դիոկղետիանոսը), որի հրամանով հենց կատարվեց այս ամենը, չդիմադրեր, (հայտնի չէ՝ ինչ պատճառով), ապա հռոմեական իշխանությունը կտարածվեր նոր պրովինցիայի վրա: Այնուամենայնիվ, մեզ համար շատ կարևոր հողեր ձեռք բերվեցին, և քանի որ կորցրածը պարսիկները համառորեն ետ էին պահանջում, ուստի նորից բռնկվեց ծանր ու անչափ կործանարար պատերազմ. Interim, Jovio Alexandriam profecto, provincia credita Maximiano Caesari, uti relictis finibus in Mesopotamiam progrederetur, ad arcedos Persarum impetus. A quis primo graviter vexatus, contracto confestim exercitu e veteranis ac tironibus, per Armeniam in hostes contendit - quae ferme sola seu facilior vincendi via est. Denique ibidem Narseum regem in ditionem subegit, simul liberos coniugesque et aulam regiam. Adeo victor, ut ni Valerius, cujus nutu omnia gere-

bantur, incertum qua causa abnuisset. Romani fasces in provinciam novam ferrentur. Verum pars tamen nobis utilior quaesita, quae quum acrius reposcuntur, bellum recens susceptum est, grave admodum perniciosumque[1].

Եվտրոպիոսի հաղորդումն ավելի հանգամանալից է. «Գալերիոս Մաքսիմիանոսը, Ներսեհի հետ հանդիպելով Կալլինիկումի ու Խառանի միջև, սկզբում շատ անհաջող ճակատամարտ ունեցավ, քանի որ նա կռվում էր ավելի շուտ անկշռադատորեն, քան փոքրոգությամբ: Իր փոքրաքիվ ջոկատով նա մարտի բռնվեց բազմաքանակ թշնամու հետ: Փախուստի դիմելով՝ Գալերիոսը ուղևորվեց Դիոկղետիանոսի մոտ և հասնելով նրան դեպի Եգիպտոս տանող ճանապարհին՝ ընդունվեց նրա կողմից այնպիսի ամբարտավանությամբ, որ, ինչպես պատմում են, ծիրանին հագած՝ մի քանի հազար քայլ վազեց նրա մարտակառքի ետևից:

Սակայն շուտով Իլլիրիայում՝ Միզիայում, զորք հավաքելով՝ Գալերիոսը Մեծ Հայքում Որմիզդի ու Շապուհի պապ Ներսեհի դեմ երկրորդ անգամ ճակատամարտ տվեց և շնորհիվ նախամտածված ծրագրի, ինչպես և խիզախության շատ մեծ հաջողություն ունեցավ: Ընդ որում նա իր վրա վերցրեց նույնիսկ հետախույզի պարտականությունը՝ երկու կամ երեք ձիավորների հետ: Ներսեհին ետ շպրտելով՝ Գալերիոսը գրավեց ու ավերեց նրա ճամբարը, գերի վերցրեց նրա կանանց, քույրերին, երեխաներին և դրանցից բացի՝ պարսկական ազնվականության բազմաքիվ անձանց, ինչպես նաև ձեռք ձգեց պարսկական հարուստ գանձարանը: Ինքը (Ներսեհը) փախավ իր պետության հեռավոր անապատները: Այդ պատճառով էլ, երբ Գալերիոսը հաղթանակով ներկայացավ Դիոկղետիանոսին, որն այն ժամանակ իր զորքերով գտնվում էր Միջագետքում, ընդունվեց արտակարգ պատվով».

Galerius Maximianus primo adversus Narseum minime secundum proelium habuit inter Callinicum Carrasque congressus, cum inconsulte magis, quam ignave dimicasset. Admodum enim parva manu cum copiosissimo hoste commisit. Pulsus igitur et ad Diocletianum profectus cum ei in itinere occurrisset, tanta insolentia a Diocletiano fertur exceptus, ut per aliquot passuum milia purpuratus tradatur ad vehiculum cucurrisse.

Mox tamen per Illyricum Moesiamque contractis copiis rursus cum Narseo, Hormisdae et Saporis avo, in Armenia Majori pugnavit successu ingenti, nec minore consilio simulque fortitudine, quippe qui etiam speculatoris munus cum

---

[1] Aurelii Victoris Liber de Caesaribus, XXXIX.

altero ac tertio equite susceperit. Pulso Narseo castra ejus diripuit. Uxores, sorores, liberos cepit, infinitam extrinsecus Persarum nobilitatem, gazam Persicam copiosissimam. Ipsum in ultimas regni solitudines egit. Quare ad Diocletianum in Mesopotamia cum praesidiis tum morantem ovans regressus ingenti honore susceptus est[1].

Երրորդ պատմագիրը՝ Ռուփոս Փեստոսը, այդ նույն իրադարձություններին մասին պատմում է հետևյալը. «Դիոկղետիանոս կայսեր օրոք պարսիկների նկատմամբ ճեռք բերվեց փայլուն հաղթանակ: Մաքսիմիանոս Կեսարը անհամար հրոսակների դեմ անճշան ուժերով ճակատամարտելիս առաջին ճակատամարտում պարտված նահանջեց: Նա Դիոկղետիանոսի կողմից ընդունվեց այնպիսի սրտմտությամբ, որ նա մարտակառքի առջևից ծիրանին հագած վազեց մի քանի հազար քայլ, իսկ երբ նա դժվարությամբ թույլտվություն ստացավ Դակիայի սահմաններից զորք հավաքել և նորից բախտը փորձել պատերազմում, այն ժամանակ Մեծ Հայքում ինքը՝ Կեսարը, անձամբ երկու ձիավորի հետ իր վրա վերցրեց հետախուզությունը և 25 հազարանոց զորքի գլուխն անցած՝ հասավ թշնամու ճամբարը, հանկարծակի հարձակվեց պարսիկների անհամար ջոկատների վրա և սրի քաշեց նրանց: Պարսից թագավոր Նարսեհը փախավ. նրա կինն ու աղջիկները գերի ընկան, բայց հոգատարությամբ պահպանվեց նրանց ամբողջությունը: Այդ վերաբերմունքից հիացած՝ պարսիկները խոստովանեցին, որ հռոմեացիները ոչ միայն զենքով, այլև բարքով իրենցից բարձր են: Միջագետքը անդրտիգրիսյան 5 գավառների հետ նրանք ետ վերադարձրին: Կնքվեց խաղաղություն, և այն շարունակվում է մինչև այժմ ի բարօրություն կայսրության».

Sud Diocletiano principe, pompa victoriae nota de Persis est. Maximianus Caesar prima congressione, quum contra innumeram multitudinem cum paucis acriter dimicasset, pulsus recessit: ac tanta indignatione a Diocletiano susceptus est, ut ante carpentum ejus per aliquot millia passuum cucurrerit purpuratus: et quum vix impetrasset, ut reparato de limitaneis Daciae exercitu eventum Martis repeteret, in Armenia Majore ipse Imperator cum duobus equitibus exploravit hostes: et cum viginti quinque millibus militum superveniens castris hostilibus, subito innumera Persarum agmina adgressus, ad internecionem cecidit. Rex Parsarum Narseus effugit; uxor ejus et filiae captae sunt, et cum maxima pudicitiae custodia resevatae. Pro qua admiratione Persae non modo armis, sed etiam moribus, superiores esse Romanos confessi sunt; ac Mesopotamiam cum

[1] Eutropii Breviarium historiae Romanae, I, IX, p. 24-25.

Transtigritanis quinque regionibus reddiderunt. Pax facta, usque ad nostram memoriam Reipublicae utilis perduravit[1].

Ինչպես կարելի է տեսնել, երեք պատմիչների շարադրանքները շատ մոտ են միմյանց, և նույնիսկ առանձին արտահայտությունների համընկնումներ են պարունակում: Հնարավոր է, որ նրանք օգտվել են մեզ չհասած մի ընդհանուր աղբյուրից[2]: Համենայն դեպս, նրանց հաղորդումների արժանահավատությունը ոչ մի կասկածի ենթակա չէ:

Նկարագրված իրադարձությունների արձագանքը, ինչպես ինձ թվում է, լսվում է և հայ հին գրականության մեջ՝ հատկապես Փավստոսի երկում: Հզոր արքայից արքայի ընտանիքի գերի ընկնելն այնպիսի արտակարգ երևույթ էր, որ չէր կարող ջնջվել այդ ամոթանքի վայր հանդիսացող երկրի հիշողությունից և որևէ հետք չթողնել:

Փավստոսը պատմում է մի հետաքրքրական դեպքի մասին, որը նա համարեցնում է Տիրան թագավորի ժամանակներին, բայց իրականում նրա մեջ գտնում ենք մեզ հետաքրքրող իրադարձությունների արտացոլումը:

Հայոց Տիրան թագավորն ուներ մի արտակարգ ազնվացեղ ձի՝ «ամբողջովին պուտերով պատած, որոնք լույսի տակ փայլում էին տարբեր երանգներով, չափազանց կայտառ, ազնվատոհմ, գեղեցիկ կազմվածքով, անօրվոր հասակի ու երկարության», մի խոսքով, նա իր հմայիչ գեղեցկությամբ ընդհանուր հիացմունքի ու զմայլանքի առարկա էր դարձել: Այդ ձիու պատճառով Տիրան թագավորի ու պարսից Ատրպատականի կառավարիչ Վարազ-Շապուհի միջև հարաբերությունները սրվել էին: Վերջինս պահանջել էր հռչակավոր ձին, բայց նրա տերը՝ Տիրանը, ափսոսում էր նրանից բաժանվել: Եվ Տիրանը նրա փոխարեն, Վարազի պահանջով, ուղարկեց գույնով ու արտաքինով նման մի ուրիշ ձի: Խաբված Վարազը կատաղեց: Նա զայրույթից ավելի բռնկվեց, երբ նրան սկսեցին փսփսալ, թե այդ մարդը, որ ափսոսում է զիջել ինչ-որ կաշի (խոսքը ձիու մասին է), հույսը դնելով կայսրի ու նրա ուժի վրա, մտքին դրել է Սասանյան տոհմից խլել պարսկական թագավորությունը, ասելով՝ «Դա առաջ պատկանել է մեզ և մեր նախնիներին»:

Վարազը հավատաց ամբաստանությանը և զեկուցեց պարսից թագավոր Ներսեհին, որը հրաման արձակեց վերացնել անբարեհույս Տիրան թագավորին: Այդ նպատակով Ատրպատականի կառավարիչը ներկայացավ (Տիրանին) Հայաստանում, իբր թե բյուրիմացությունը հարթելու

[1] Rufi Festi Breviarum, XXV, հմմտ. նաև 20-րդ գլուխը, որտեղ այդ նույնը բերվում է ավելի սեղմ:

[2] Martin Schanz, Geschichte der röm. Literatur, München, 1904, p. 67, 76.

համար: Դյուրահավատ թագավորը նրան ընդունեց բարեհաճությամբ, ամեն տեսակ պատիվների արժանացրեց, ի միջի այլոց նաև հրավիրեց որսի: Խարդախ հյուրը, հարմար պահ ընտրելով, բռնեց Տիրանին և շիկացած երկաթով աչքերը կուրացրեց և շղթայակապ ուղարկեց պարսից թագավորին: Ուխտադրուժ կառավարիչի հաշվեհարդարը Տիրանի հետ երկրում պարսիկների դեմ առաջ բերեց հզոր շարժում: Երկրի ազդեցիկ նախարարները հավաքվեցին խորհրդակցության և որոշեցին դիմել հունական կայսրին և օգնություն խնդրել՝ վրեժխնդիր լինելու հարազատ թագավորի դժբախտության համար: Դեսպաններ ընտրվեցին Սյունյաց իշխան Անդովկը և Արշարունյաց իշխան Արշավիր Կամսարականը: Նրանք ժամանեցին մայրաքաղաք և նվերների հետ կայսրին ներկայացրին նաև խնդրագիրը: Այդ ժամանակ էր, որ պարսից թագավոր Նարսեհը մեծ ուժերի գլուխ անցած՝ արշավեց Հայաստան և սկսեց ամայացնել երկիրը: Լուր առնելով այդ մասին՝ կայսրը զորքով շարժվեց պարսիկների դեմ: Նա ճամբար խփեց Սատաղ քաղաքից ոչ հեռու: Կայսրը հայերից ընտրելով երկու՝ Արշավիր ու Անդովկ ազնվատոհմ մարդկանց, հենց այն նույն ազնվականներին, որոնք նրա մոտ դեսպանության էին եկել, և ինքն էլ նրանց հետ հագնելով գյուղացու հագուստ, իբրև կաղամբի վաճառականներ, մտնում է թշնամու ճամբարը: Պարսիկները բանակել էին Բասեն գավառի Ոսխա գյուղում: Հետախույզները հայտնվեցին նրանց մոտ, զննեցին ամեն ինչ, պարզեցին ուժերի քանակն ու դասավորությունը և ետ դարձան իրենց ճամբարը: Դրանից հետո հունական զորքը տարբեր կողմերից նետվեց պարսիկների վրա և գլխովին ջախջախեց նրանց: Ջարդը սարսափելի էր, թագավորին հազիվ հաջողվեց միայն մի հեծյալի ուղեկցությամբ փախչել և ազատվել: Հույները գրավեցին պարսկական ճամբարը: Շատերի հետ նրանք գերի վերցրին թագավորի կանանոցը՝ ինչպես և Տիկնաց Տիկնոջը՝ իր նաժիշտներով: Հաղթանակած կայսրը Անդովկ և Արշավիր իշխաններին նշանակեց Հայաստանի կառավարիչներ և նրանց և մյուս իշխաններին առատ նվերներ տալով՝ վերադարձավ իր մայրաքաղաքը:

Պարսից թագավոր Նարսեհը հավաքեց իր մերձավորներին՝ պարզելու իրեն հասած դժբախտության պատճառները: Այստեղ բացահայտվում է Ատրպատականի կառավարիչ Վարազ-Շապուհ ամբաստանության բուն պատճառը, որը մի ձիու համար իր տիրակալին պատերազմի մեջ քաշեց կայսեր հետ և դարձավ չլսված պարտության պատճառը: Սաստիկ զայրացած թագավորը հրամայում է անհապաղ մահապատժի ենթարկել Վարազին: Այնուհետև կարգադրում է դեսպաններ ուղարկել կայսեր մոտ խաղաղության առաջարկությամբ և խնդրանքով՝ գերությունից ազատել գոնե իր կանանոցը:

Ի պատասխան դրան, Վալենտիանոս կայսրը հատուկ հրովարտակով պահանջեց, որպեսզի նախ և առաջ պարսիկները ազատեն Հայաստանից տարած գերիներին՝ ամենից առաջ Հայոց Տիրան թագավորին՝ խոստանալով դրանից հետո կատարել պարսից թագավորի խնդրանքը: Վերջինս համաձայնեց և անմիջապես Տիրանին ազատեց կալանքից: Եվ քանի որ նա զրկված էր տեսողությունից, ապա նրա խնդրանքով ժառանգորդ նշանակվեց իր Արշակ որդին: Դրանից հետո գերությունից ազատվեցին և Պարսկաստան վերադարձվեցին թագավորի ընտանիքն ու մյուս գերիները[1]:

Փավստոսի պատմությունը կրում է փոքր-ինչ հեքիաթային բնույթ: Նրա մեջ հյուսված են տարբեր ժամանակների իրադարձությունները՝ 293-302 թթ. կառավարող պարսից Նարսեհ թագավորը ներկայացվում է Հայաստանում IV դարի 40-ական թթ. կառավարած՝ Տիրանի ժամանակակից, և նրանք երկուսն էլ գործ են ունենում Վալենտոս կայսեր հետ, որը գահը զբաղեցրել է 364-378 թթ.: Այնուամենայնիվ, այստեղ չի կարելի ժխտել պատմական ճշմարիտ իրադարձությունների, հատկապես 298 թ. պատերազմի արձագանքը, որը դժբախտ ելք ունեցավ՝ պարսից թագավորի ընտանիքի գերեվարությունը: Կայսրի հետախուզության հանգամանքների մասին Փավստոսի հաղորդումը բավական է, որպեսզի նրա պատմությունը վերագրենք Գալերիոսին: Վերը մենք տեսանք, որ արևմտյան պատմագիրներին էլ հայտնի է երկու ձիավորների ուղեկցությամբ կայսեր՝ թշնամու ճամբար հետախուզության գնալը: Սինեսիոսի ճառից իմանում ենք, որ Գալերիոսը իրեն ներկայացրել է որպես կայսեր կողմից պարսիկների մոտ բանակցությունների համար նշանակված դեսպան.

Ἕτερον δὲ τούτου νεώτερον ἀκούεις, οἶμαι καὶ γάρ οὐδὲ εἰκὸς ἀνήκοόν τινα εἶναι βασιλέως ἑαυτὸν ἐπιδόντος εἴσω τῆς πολεμίας γενέσθαι ἐν χρείᾳ κατασκούσης μιμησαμένου σχῆμα πρεσβείας[2].

Ըստ Փավստոսի երկում պահպանված հայ ավանդության, կայսրը նույն նպատակով պարսկական ճամբար է մուտք գործել կաղամբ վաճառող գյուղացու հագուստով: Նրան ուղեկցող ձիավորները, ըստ Փավստոսի, եղել են հայ իշխաններ Անդովկն ու Արշավիրը, այն նույն անձնավորությունները, որոնք կարևոր առաքելությամբ ուղարկվել էին կայսեր մոտ: Մեր պատմիչի մոտ նշվում է նաև այն վայրը Հայաստանում, որտեղ տեղի է ունեցել ճակատամարտը՝ այն է Բասեն գավառի Ոսխա գյուղում:

---

[1] Փավստոս Բուզանդ, Գիրք Գ, գլ. 21:

[2] Syn., X.

Ինչպես նշեցինք, Փավստոսի պատմությունը տառապում է ժամանակավրեպությամբ: Այդ հանգամանքը նկատել է դեռևս Մովսես Խորենացին: Վերջինիս վկայությամբ Տիրան թագավորի օրոք Պարսկաստանում կառավարել է ոչ թե Ներսեհը, այլ Շապուհ [II Երկարակյացը]: Որպեսզի հարթի Փավստոսի տվյալների ժամանակավրեպությունները, Խորենացին պատրաստ է Փավստոսի Ներսեհին պարսից թագավորից դարձնելու նրա եղբայրը և հայկական թագի հավակնորդ. «Պարսից Շապուհ թագավորը,- ասում է Խորենացին,- լսելով Խոսրովի մահվան մասին և այն մասին, որ նրա որդի Տիրանը ուղևորվել է կայսեր մոտ, մեծ զորք է հավաքում իր եղբայր Ներսեհի իշխանության տակ, իբր թե մտածելով նրան նստեցնել հայկական գահին և ուղարկում է մեր երկիրը՝ կարծելով թե անտեր է: Բայց նրա դեմ դուրս է գալիս փառապանծ Արշավիր Կամսարականը հայոց զորքի գլուխն անցած և Մռուղի դաշտում ճակատամարտ է տալիս: Թեև կռվի մեջ շատ հայ իշխան-նախարարներ ընկան, բայց և այնպես հայերը հաղթեցին, պարսկական զորքերին հալածեցին և պաշտպանեցին երկիրը մինչև Տիրանի վերադառնալը»[1]:

Արշավիր Կամսարականի անունը, այսինքն՝ այն անձնավորության, որը համաձայն Փավստոսի ու Խորենացու ուղարկվել էր կայսեր մոտ, ճշմարիտ գրավական է այն բանի, որ խոսքը գնում է այն իրադարձությունների մասին, որոնց մասին մանրամասն պատմում է Փավստոսը: Խորենացուն հայտնի է նաև Տիրանի հրաշալի ձիու մասին, բայց Փավստոսի ժամանակավրեպությունը հարթելու համար այդ դրվագը նա վերագրում է ավելի հին ժամանակների՝ ենթադրելով, թե եղել է մի ուրիշ Տիրան՝ Արտաշես [I-ի] որդիներից ու հաջորդներից մեկը: Այդ Տիրանը, ըստ Խորենացու, ունեցել է «երկու ձի՝ անչափ թեթև արագավազ, քան Պեգասը, թվում է, թե նրանք ոտք չեն դրել գետնի վրա, այլ սավառնել են օդում: Մի անգամ ռմն իշխան Բզնունի՝ Դատաբե, թույլտվություն է խնդրում հեծնել նրանց և պարծենում է, թե ինքը թագավորից ավելի մեծաշուք է»[2]:

Առաջին Տիրանը՝ ձիերի տերը՝ Փավստոսի Տիրանի գրական-արհեստական զարմից է: Դա երևում է նաև նրանից, որ Դատաբեն, որն ըստ Խորենացու[3], իբր թե ապրել է առաջին Տիրանի օրոք, իրականում ոչ այլ ոք է, եթե ոչ հայտնի իշխան Բզնունին՝ Տիրանի հոր՝ Խոսրովի, զորավարը: Ըստ

[1] Մովսես Խորենացի, Գ, 10:

[2] Անդ, Բ, 62:

[3] Փավստոս Բուզանդ, Գ, 8:

Փավստոսի պատմության, Դատարեն Խորենացին դավանանելու համար մահված է դատապարտվել[1]:

Ինչո՞վ բացատրել Փավստոսի ժամանակավրեպությունը, ինչո՞ւ են 298 թ. իրադարձությունները վերագրված Տիրանի ժամանակներին: Առաջադրված հարցին պատասխանելու և դրանով, ինչպես կտեսնենք, քննարկվող հարցերի վերաբերյալ մեր դատողությունների իրավացիությունը ապացուցելու համար, մենք պետք է կանգ առնենք 298 թ. պայմանագրի վրա և հետևենք հետագա իրադարձություններին մինչև Արշակ [II-ի] թագավորությունը:

Գալերիոսի ու Նարսեհի միջև տեղի ունեցած պատերազմի արդյունքների մասին Փավստոսը լրիվ իրազեկ չէ: Այդ մասին արժեքավոր տեղեկություններ կան VI դարի [բյուզանդական] պատմագիր և դիվանագետ Պետրոս Պատրիկիոսի մոտ: Նրա կորած պատմական աշխատության բեկորների մեջ պահպանվել է 298 թ. պայմանագրին վերաբերող մի հատված:

Պարտությունից հետո պարսից թագավորը խաղաղություն կնքելու համար դիվանագիտական հարաբերությունների մեջ մտավ կայսեր հետ: Կազմվեց դեսպանություն, որի գլուխ էր կանգնած Աֆֆարբանեսը՝ թագավորի սիրելին: Պատրիկիոսը մեջ է բերում այն ճառը, որ պարսից դեսպանը արտասանել է Գալերիոսի առջև. «Ամբողջ մարդկությանը պարզ է, որ հռոմեական ու պարսկական պետությունները նման են երկու լուսատուների, և նրանցից յուրաքանչյուրը աչքերի նման պետք է գեղեցկությամբ փայլի մյուսի փայլով և ոչ ամեն կերպ մոլեգնի փոխադարձ բնաջնջման համար: Դա փառք չի կոչվում, այլ ավելի շուտ թեթևամտություն և թուլություն: Քանի որ, կարծելով թե սերունդները չեն կարող միմյանց օգնել, նրանք շտապում են հաշիվները մաքրել իրենց թշնամիների հետ: Եվ սակայն

[1] Փավստոսի Տիրանը, ըստ Խորենացու, զահ է բարձրացել Կոստանդիանոսի 17-րդ տարում (Գ, 11): Բ գլխի ճախապանում Սեբեոսի մոտ (էջ 16) ասվում է. Տիրանի 12 տարում, պարսից թագավոր Նարսեհի 7 տարում և բարեպաշտ Կոստանդիանոսի որդիներ Կոստանդի ու Կոստաս առաջին տարում՝ «եկն ի վերայ նորա ի Բասեան գավառի ի գեաւղն Ցոխա»: Գնաց(?) նրա վրա Բասենի Ոսխա գյուղը, մինչև որ նա մյուս բոլոր գերիների հետ Տիրան թագավորին չի վերադարձրել և նրա որդուն՝ Արշակին թագավոր չի կարգել և թույլ չի տվել վերադառնալ Հայաստան: Թեև այդ արտահայտությունից չի երևում, ով է ում վրա գնացել, բայց դժվար չի գուշակել, որ Ոսխայի ճակատամարտի տակ հասկացվում են 297 թ. իրադարձությունները: Սեբեոսի մոտ, ըստ Փավստոսի, Տիրանը մի կողմից համարվում է Նարսեհի ժամանակակիցը, իսկ մյուս դեպքում, ըստ Խորենացու, նա ժամանակով մոտ է Կոստանդին և ոչ Վալենտոսին, ինչպես Փավստոսի մոտ է:

միաժամանակ կարիք չկա մտածել, թե Նարսեհը թույլ է բոլոր մյուս թագավորներից, իսկ Գալերիոսը մյուս թագավորներին այնքան է գերազանցում, որ միայն նրա կողմից է Նարսեհը արժանիորեն պարտության մատնվել, թեև նա էլ իր առաքինությամբ բոլորովին չի զիջում իր նախնիներին:

Դրանից հետո Աֆֆարբանեսն ասաց, որ թագավորից հանձնարարություն ունի հայտնելու, որ նա արդար է համարում իր թագավորության բախտը վստահելու հռոմեացիների մարդասիրությանը և այդ պատճառով էլ նա չի վիճարկում այն պայմանները, որոնց հիման վրա պետք է կայանա հաշտությունը, և ամեն ինչ թողնում է կայսեր հայեցողությանը: Նա միայն մի խնդրանք ունի՝ վերադարձնել կանանց ու երեխաներին, և հավաստիացնում է, որ նրանց վերադարձնելու դեպքում ինքը դա կհաշվի շատ ավելի մեծ բարիք, քան եթե նա հաղթանակ տաներ զենքով: Եվ այժմ նա չի կարող ըստ արժանվույն երախտահատույց լինել այն բանի համար, որ, նրանք գերության մեջ լինելով, որևէ վիրավորանքի չեն ենթարկվել, և նրանց հետ վարվել են այնպես, ինչպես այն մարդկանց հետ, որոնք պետք է վերադառնային իրենց (արքայական) վիճակին: Նա ավելորդ չհամարեց հիշեցնել նաև մարդկային ճակատագրի փոփոխականության մասին:

Այդ խոսքերը լսելով կայսրը հավանաբար զայրացավ և ամբողջ մարմնով դողալով՝ ասաց, որ պարսիկներին վայել չէ ուրիշներին հիշեցնել ճակատագրի փոփոխականության մասին, քանի դեռ իրենք, օգտվելով բարեպատեհ առիթից, չդադարեն դժբախտության մեջ գտնվող մարդկանց անարգելուց. «Վալերիանոսի օրոք հաղթության մեջ դուք լա՞վ պահպանեցիք չափավորությունը. դո՛ւք, որ նենգորեն խաբելով՝ նրան գերեցիք և չազատեցիք մինչև խոր ծերությունը և անփառունակ մահը: Նույնիսկ մահից հետո էլ ինչ-որ ձևով ամոթալիորեն պահպանել եք նրա մաշկը և մահկանացուի մարմինը ենթարկել ձեզ համար անմահ նողկալիության»:

Այդպես առարկեց կայսրը: Նա ասաց, որ ինքը զիջում է, բայց ոչ այն պատճառով, որ պարսիկները իրենց դեսպանության միջոցով հիշեցնում են, որ պետք է հաշվի նստել մարդկային ճակատագրի փոփոխականության հետ (այդ դեպքում պետք էր ավելի սրտմտել, երբ որ հաշվի առնեն պարսիկների բոլոր արածները), այլ հետևելով սեփական նախնիներին, որոնց մոտ սկզբունք է եղել՝ խնայել պարտվողներին և պայքարել անհնազանդների դեմ, և հրամայեց դեսպանին հայտնել թագավորին հռոմեացիների մեծահոգության մասին, որոնց արիությունը իրենք փորձեցին, և հուսադրել, որ շուտով կայսեր հրամանով նրան կհանձնվեն նաև գերիները[1]:

---

[1] Excerpta Petri Patricii Ad Romanos, c. XII.

7-15

խաղաղության պայմանների մասին նույն պայմանագիրը հայտնում է հետևյալը.

«Երբ Գալերիոսն ու Դիոկղետիանոսը Մծբինում հանդիպեցին, ապա միասին խորհրդակցելով՝ որպես դեսպան Պարսկաստան ուղարկեցին մեծորիայի մագիստրոս Սիկորիոս Պրոբոսին:

Ներսեհը նրան սիրալիր ընդունելություն ցույց տվեց, հույս ունենալով, որ նրանք կկատարեն իրենց խոստումը, բայց ընդունելությունը հետաձգում էր:

Թերևս ցանկանալով հոգնեցնել Սիկորիոսին սպասողականությամբ և դրանով նրան ավելի շուտ համոզվող դարձնել, Ներսեհը Սիկորիոսին իր հետ տարավ (վերջինս գուշակեց, թե բանն ինչ է) մինչև մարական Ասպրոդիա գետը, մինչև որ կհավաքվեին ռազմերթի տարբեր տեղեր ցրված զինվորները: Եվ վերջապես պալատի ներքին սենյակներում, հեռացնելով մյուսներին և բավարարվելով Աֆֆարբանեսի, Արխանետեսի և Վարսավորսի ներկայությամբ, որոնցից մեկը praefectus praetorio էր, իսկ մյուսը՝ Սումիայի իշխանություն ուներ, հրամայեց Պրոբոսին զեկուցել իր առաքելության մասին:

Դեսպանության գլխավոր դրույթները հետևյալն են.

1) Արևելքում հռոմեացիները ստանան Անգելենեն (Անգեղ տուն) Սոֆենեի (Ծոփք) հետ և Արզանենեն (Աղձնիք) Կորդուենեի (Կորդուք) և Զաբդիկենեի (Ծավդեք) հետ:

2) Տիգրիս գետը լինի սահմանագիծ երկու պետությունների միջև:

3) Մարաստանի սահմանի վրա ընկած Զինթա ամրոցը լինի Հայաստանի սահմանը:

4) Իբերիայի թագավորը իր տիրակալական իշխանության տարբերանշանները ստանա հռոմեացիներից:

5) Առևտրական հարաբերությունների համար կետ ծառայի Տիգրիսի ափին գտնվող Մծբին քաղաքը՝

Ἦν δὲ τὰ κεφάλαια τῆς πρεσβείας ταῦτα, ὥστε κατὰ τὸ ἀνατολικὸν κλίμα τὴν Ἀγγηληνὴν μετὰ Σοφηνῆς καὶ Ἀρζανηνὴν μετὰ Καρδουηνῶν καὶ Ζαβδικηνῆς Ῥωμαίους ἔχειν καὶ τὸν Τίγριν ποταμὸν ἑκατέρας πολιτείας ὁροθέσιον εἶναι, Ἀρμενίαν δὲ Ζίνθα τὸ κάστρον ἐν μεθορίῳ τῆς Μηδικῆς κείμενον ὁρίζειν, τὸν δὲ Ἰβηρίας βασιλέα τῆς οἰκείας βασιλείας τὰ σύμβολα Ῥωμαίοις ὀφείλειν, εἶναι δὲ τόπον τῶν συναλλαγμάτων Νίσιβιν τήν πόλιν παρακειμένην τῷ Τίγριδι.

Ներսեհն այդ բոլորը լսելով՝ հակառակ իր կամքի պետք է ամեն ինչին համաձայներ: Բայց որպեսզի արտաքուստ ցույց չտար,- շարունակում է

պատմագիրը,- որ ներթարկվում է տրիպված, նա առարկեց այն բանի դեմ, որպեսզի առևտրական կետ համարվի Մծբինը:

Սիկորիոսը պատասխանեց, որ պետք է այդ բանում էլ զիջել, քանի որ դեսպանությունը լիազորված չէ գործել ըստ իր ցանկության, իսկ կայսեր կողմից այդ հարցի վերաբերյալ ոչ մի հրահանգ չկա: Այսպիսով առաջարկությունները ընդունվեցին: Նարսեհին ետ վերադարձվեցին կանայք ու երեխաները[1]:

Բյուզանդական պատմագրի շարադրածը հատկանշական է որպես այն ժամանակվա դիվանագիտական բանակցությունների նմուշ՝ իր ոգով շատ համապատասխան Փավստոսի շարադրանքի ոճին: Մեզ համար նրա մեջ կարևոր են հատկապես խաղաղության պայմանները: Պարսկաստանի ուղղությամբ արևելքում Հայաստանի սահման է առաջարկվում Զինթա ամրոցը: Նրա տեղադրությունը դժվարությամբ հայտնի չէ, բայց այն պետք է որոնել Ուրմիա լճից հարավ, քանի որ Փավստոսի վկայությամբ գրեթե ամբողջ Ատրպատականը՝ Գանձակ մայրաքաղաքով հանդերձ գտնվել է հայ Արշակունիների իշխանության ներքո: Գանձակը համապատասխանում է ներկայիս Թախտ - ի- Սուլեյմանին՝ Մարաղայի և Զինջանի միջև. հետևաբար հայկական տիրույթների սահմանը անցնում էր այդ վայրից հարավ, որտեղ էլ հարկավոր է որոնել Զինթան (2): Բացի դրանից, պայմանագրի համաձայն պարսիկներից անջատվեցին հետևյալ գավառները՝ Անգելենեն Սոփենեի հետ, Արզանենեն Կորդուենեի հետ և (Ռեհիմենեն) Զաբդիկենեի հետ՝ գավառներ, որոնք ընկած են Հայաստանի սահմաններում Տիգրիսի երկու վտակների վրա: Այդ գավառների, որոնք պարսիկների հետ հետագա պայքարում վերջնականապես հաստատվեցին կայսրության կազմում, ազդեցիկ իշխանները կայսրերից ստացան ինքնուրույնություն, ինչպես 298 թ. պայմանագրով հաստատված էր Իբերիայի թագավորի նկատմամբ: Այդ գավառների տարածքները մտցվեցին հայ Արշակունիների տիրույթների կազմը՝ Արշակունիներ, որոնք ճանաչում էին կայսրերի գերագույն իշխանությունը՝ ինչպես և իբերական թագավորները:

Հայ Արշակունիները տիրում էին նաև Ատրպատականին և այնտեղ Գանձակ քաղաքում պահում էին կայազոր, ինչպես այդ երևում է Փավստոսի բազմաթիվ վկայություններից:

298 թ. հաստատված դրությունը ուժի մեջ մնաց մինչև 363 թ.: Այն ամենը, ինչը Փավստոսի հաղորդումներում չի համապատասխանում կամ ակնհայ-

[1] Excerpta Petri Patricii Ad gentes, p. III.

տարեն հակասում է 298 թ. պայմանագրային դրույթներին, պետք է համարել պատմական նշանակությունից զուրկ:

Տիրանի մասին վերը բերված զրույցի մեջ Ատրպատականի տիրակալ է դուրս բերված պարսից թագավորը՝ հանձին Վարազ-Շապուհի, որ Տիրանի դժբախտության պատճառն էր եղել: Հիմք չկա ընդունելու, թե պարսիկները հասցրել էին հայերից խլել Ատրպատականը, քանի որ նրա զրավումը, որպես պայմանագրի բացահայտ խախտում, կայսրերի կողմից հակահարված կարժանանար: Ընդ որում, երկու պետությունների հարաբերությունները խաղաղ էին, ինչպես կտեսնենք, համենայն դեպս մինչև Կոստանդիանոս Մեծի մահը: Ճիշտ է, Փավստոսի խոսքերից իմանում ենք, որ Տրդատի որդի և հաջորդ հայոց թագավոր Խոսրովի օրոք պարսիկները փորձեցին Ատրպատականում վերականգնել իրենց իրավունքները, բայց նրանց փորձը հաջողությամբ չպսակվեց: Լեռնական ցեղերի արշավանքը Հայաստան, որ տեղի ունեցավ Խոսրովի թագավորության ժամանակ, հավանաբար պարսիկների կողմից նկատի առնվեց որպես բարեհաջող պահ, և Շապուհը զորքերի գլուխ անցած՝ ներխուժեց Հեր և Զարեվանդ սահմանամերձ գավառները: Նրա դեմ ուղարկված զորքը իշխան Դատարեն Բզնունու հրամանատարությամբ անցավ թշնամու կողմը: Պարսիկները հաղթականորեն մտան երկրի խորքը, բայց Բզնունյաց ծովի մոտ, այսինքն՝ Վանա լճի ափին պարտություն կրեցին և հեռացան Հայաստանի սահմաններից[1]:

Շուտով, հավանաբար նույն Շապուհի դավերով, հետևեց ծայրամասային Աղձնիք (Արզանենե) գավառի իշխանի ապստամբությունը, բայց նա էլ ճնշվեց և չարդարացրեց հրահրողի ու ոգեշնչողի հույսերը[2]:

Խաղաղ հարաբերություններին սպառնացող այդ դեպքերը սակայն ապարդյուն անցան: Նույնիսկ Փավստոսը դրանց լուրջ նշանակություն չի տալիս և պնդում է, որ Տրդատի ժամանակներից, մինչև Խոսրովի հաջորդ Տիրանը երկիրը հանգիստ վիճակում էր գտնվում[3]:

Փավստոսի հայտարարությունը համընկնում է այն բանին, ինչ մենք գիտենք արևմտյան աղբյուրներից: Նրանց ընդհանուր խոստովանությամբ խաղաղությունը խախտվեց Կոստանդիանոս Մեծի մահից առաջ: Միայն Եվսեբիոսը նրանցից հեռանում է՝ պատերազմը սկսելու Շապուհի առաջին փորձը վերագրելով 333 թվին, երբ պարսկական դեսպանությունը ներկայացավ Կոստանդիանոսին[4]: Շատ հնարավոր է, որ դեսպանության առիթ են

---

1 **Փավստոս Բուզանդ**, Գ, 8:

2 Անդ, Գ, 9:

3 Անդ, Գ, 15:

4 Vita Const., IV, 8.

ծառայել Փավստոսի հաղորդած հայ-պարսկական բախումները: Հնարավոր է, որ այդ պահին է վերաբերում Եվսեբիոսի մյուս տեղեկությունը, ըստ որի պարսիկները, ստանալով կայսեր մերժումը Տիզրիսից այն կողմ ընկած հինգ գավառները վերադարձնելու վերաբերյալ, երկրորդ անգամ դեսպաններ ուղարկեցին խաղաղությունը չխախտելու խնդրանքով[1]:

Երբ 298 թ. պայմանագրային դրույթները շարունակվեցին մինչև Կոստանդիանոսի մահը, ապա Փավստոսի հաղորդումը, թե Տիրանի օրոք Ատրպատականում նստում էր պարսից թագավորի կուսակալ Վարազ-Շապուհը, որի պատճառով պատերազմ ծագեց Տիրանի և Շապուհի, իսկ հետո էլ նրա ու կայսեր միջև, պետք է համարել ոչ ճիշտ: Հնարավոր է, որ Ատրպատականում պարսկական տիրակալ Վարազ-Շապուհի առկայությունը պետք է վերագրել Փավստոսի ժամանակավրեպ այն պատմություններին, որոնք վերաբերում են Գալերիանոսի և ո՛չ Տիրանի ժամանակներին:

Ըստ Պետրոս Պատրիկիոսի, 298 թ. պարսկական դեսպանությունը բաղկացած էր՝ *Ἀφφάρβα καὶ ἀρχαπέτου καὶ Βαρσαβώρσου ὧν ὅ μὲν ὕπαρχος ἦν πραιτωρίων, ὁ δὲ ἕτερος τὴν τοῦ Συμίου εἶχεν ἀρχὴν.*

Առաջին անունը՝ *Αφφάρβα* ընդունվում է պարսկական Adur farwa իմաստով Atarō frōbag -ից[2], իսկ նրա *ἀρχοπέτης* կոչումը համապատասխանում է argapet -ին[3]: Դեսպանության երկրորդ անդամի անունը՝ *Βαρσαβώρσ-ης* կարող է համեմատվել Վարազ-Շապուհ *βαρ*<*ασ*>-*σα*-*βαρ*(*σ*)*ης* -ի հետ: *Σιμίου*-ի տակ գիտնականները տեսնում են հայկական Սյունիք գավառը[4], բայց հավանական է, որ այդ *Συρένου* բառի աղավաղված ձևն է: Այդ դեպքում նա ծագել է Սուրենյանների հայտնի տոհմից: Անունների առաջարկված համեմատությունը, այն ընդունվելու դեպքում, նոր փաստարկ կարող է ծառայել Տիրանի մասին Փավստոսի պատմությունը վերագրելու Գալերիանոսի ժամանակներին:

Առհասարակ այն բոլորը, ինչ որ մեր պատմիչը հաղորդում է Տիրանի մասին, կարոտ է ստուգման և արևմտյան աղբյուրների լույսի ներքո նշանակալից չափով կարող է վիճարկվել պատմական քննադատության կողմից:

---

[1] Vita Const., IV, 57.

[2] Hoffman, Auszüge, p. 36, not. 306.

[3] Justi, Geschichte Irans, Grundriss d. Iran. phil. II, 437-438.

[4] Rawlinson, The Seventh Orient monarchy, p. 127, not. 3.

Կոստանդիոսին ուղղված Հուլիանոս կայսեր ճառերի մեջ կան մի քանի արժեքավոր նյութեր, որոնք վերաբերում են այդ ժամանակներին և մինչև այժմ չեն օգտագործվել:

Հռոմեա-պարսկական հարաբերությունների համառոտ տեսությունից հետո հիշատակելով 298 թ. կնքված խաղաղության պայմանագիրը՝ Հուլիանոսն ասում է. «Չգիտեմ, թե ինչպես է եղել, որ պարսիկները խախտեցին խաղաղությունը դեռևս քո հոր օրոք և խուսափեցին վրիժառությունից նրա՝ մարտական պատրաստություններ տեսնելիս: Իսկ ավելի ուշ դու պատժեցիր նրանց հանդգնության համար: Քանի որ ես ստիպված կլինեմ հաճախ խոսել պատերազմների մասին, որոնք դրդել ես նրանց դեմ, ապա առայժմ անհրաժեշտ եմ համարում ունկնդիրների ուշադրությունը հրավիրել այն բանի վրա, որ դու կայսրության երրորդ մասի տիրակալ դարձար այն ժամանակ, երբ թվում էր, թե դու ամենևին պատրաստված չէիր պատերազմին ո՛չ զենքի, ո՛չ մարդկանց և ո՛չ էլ առհասարակ այն միջոցների իմաստով, որոնք անհրաժեշտ է ունենալ առատորեն այդպիսի լուրջ պատերազմի համար: Բացի դրանից ինչ-որ անհասկանալի պատճառներով քո եղբայրներից և ոչ ոք քեզ զորավիգ չեղավ այդ պատերազմում: Սակայն չի գտնվի այն աստիճանի անամոթ ու նախանձոտ բանսարկու մարդ, որը չխոստովանեն, որ դու ես նրանց մեջ գոյություն ունեցող միասնության գլխավոր պատճառը: Կարծում եմ, սկսվում է ինքնըստինքյան ծանր պատերազմ, հեղաշրջման պատճառով զորքերը ապստամբել են և ողբացել քո հոր՝ նախկին տիրակալի մահը՝ բացահայտելով քեզ և եղբայրներիդ ղեկավարելու ցանկությունը, հազար ուրիշ անբարենպաստ ու ծանր հանգամանքներ ամեն կողմից երևան են գալիս և պատերազմի նկատմամբ հույսերը ավելի ու ավելի մռայլ են ներկայացնում:

Հայերը՝ մեր վաղեմի դաշնակիցները, երկպառակտությունից տառապած և նշանակալից չափով պարսիկների կողմն անցած, ավերում են սեփական սահմանները: Այն, ինչ ներկա պայմաններում հանդիսանում է միակ փրկությունը, այսինքն՝ որ դու քո ձեռքը վերցնես իշխանության ղեկը և գործես տիրաբար, չէր կարող տեղի ունենալ եղբայրներիդ հետ Պայոնիայում բանակցելու պատճառով, որ դու քո ներկայությամբ վարում էիր, այնպես, որ առիթ չէիր տալիս կշտամբանքների՝

Ἀρμένιοι παλαιοὶ σύμμαχοι στασιάζοντες καὶ μοῖρα σφῶν οὐ φαύλη Πέρσαις προσθέμενοι, τὴν ὅμορον σφίσι λῃσταῖς κατατρέχοντες καὶ ὅπερ ἐν τοῖς παροῦσιν ἐφαίνετο μόνον σωτήριον, τὸ σὲ τῶν πραγμάτων ἔχεσθαι καὶ βουλεύεσθαι, τέως οὐχ ὑπῆρχε διὰ τὰς πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς ἐν Παιονίᾳ συνθήκας, ἃς

αὐτὸς παρὼν οὕτω διῴκησας, ὡς μηδεμίαν ἀφορμὴν ἐκείνοις παρασχεῖ ν μέμψεως[1].

Այնուհետև նկարագրելով տագնապալից դրությունը, որի մեջ գտավ կայսրությունը Կոստանդիոսը հոր մահից հետո՝ բռնկված պատերազմ, շարունակական ներխուժումներ, դաշնակիցների պառակտում, բանակի բարոյալքում և պետական գործերում ընդհանուր անկարգություն,- այդ նույն հեղինակը շարունակում է.

«Այն բանից հետո, երբ դու ավարտեցիր բանակցությունները եղբայրներիդ հետ, հասավ ցանկալի ժամանակը տրվելու վտանգի մեջ գտնվող պետության գործերին՝ դրանք կարգի բերելու համար: Արագ ընթացքով Պայոնիայից երևացիր Ասորիքում այնպիսի արագությամբ, որ նույնիսկ դժվար է բառերով արտահայտել: Բայց նրանց համար, ով գիտե, բավական է և փորձելը: Ով ի վիճակի է պատմել, թե քո հայտնվելու դեպքում ինչպես բոլորը արագ փոխվեց, բոլորը լավացավ, և դու ոչ միայն մեզ ազատեցիր ճնշող սարսափից, այլև սերմանեցիր լավագույն հույսեր ողջ գալիքի նկատմամբ: Միմիայն քո մոտենալով՝ զորքերն ապաքինվեցին բարոյազրկությունից, և վերականգնվում էր կարգը»:

«Հայերից նրանք, ովքեր անցել էին թշնամու կողմը, վերադարձան անմիջապես, երբ որ դու հալածեցիր այդ երկրի տիրակալ (թագավորի)՝ մեզ մոտ փախչելու պատճառ եղած մեղավորներին և փախածներին ապահովեցիր անվտանգ վերադարձ դեպի իրենց տները: Այդպես մարդասիրաբար վարվեցիր դու նրանց հետ, որոնք մոտ ժամանակներս եկան մեզ մոտ և սիրալիր կերպով հաղորդակցվեցիր նրանց հետ, որոնք փախուստից վերադարձել էին իրենց հետ, որ ոմանք զղջում էին այն բանի համար, որ առաջ նրանք անջատվել են մեզանից, իսկ մյուսները իրենց ներկա բախտը գերադասում էին նախկին դեկավարությունից: Նախկինում փախածները խոստովանում էին, որ գործնապես սովորեցին բարեմտություն, մյուսներն էլ, որ հավատարմության համար ստացան իրենց արժանի վարձատրությունը: Դու աչքի ընկար վերադարձածների նկատմամբ այնպիսի առատաձեռն նվերներով ու պատիվներով, որ նրանք առիթ չունեն վրդովվելու կամ նախանձելու իրենց հակառակորդներին, որոնք բախտավոր ու բարեկեցիկ են և արժանացել են անհրաժեշտ պատիվների:

Ἀρμενίων δὲ οἱ προσθέμενοι τοῖς πολεμίοις εὐθὺς μετέστησαν, σοῦ τοὺς μὲν αἰτίους τῆς φυγῆς τῷ τῆς χώρας ἐκείνης ἄρχοντι παρ' ἡμᾶς ἐξαγαγόντος, τοῖς φεύγουσι δὲ τὴν ἐς τὴν οἰκείαν κάθοδον ἀδεᾶ παρασκευάσαντος, οὕτω δὲ φιλανθρώπως τοῖς τε

---

[1]Jul. Imp. Oratio, I, ed. Teub., p. 21-22.

παρ' ἡμᾶς ἀφικομένοις ἄρτι χρησαμένου καὶ τοῖς ἐκ τῆς φυγῆς μετὰ τοῦ σφῶν ἄρχοντος κατεληλυθόσι πράως ὁμιλοῦντος, οἱ μέν, ὅτι καὶ πρότερον ἀπέστησαν αὐτοὺς ἀπωλοφύραντο οἱ δὲ τὴν παροῦσαν τύχην τῆς πρόσθεν ἠγάπων μᾶλλον δυναστείας. καὶ οἱ μὲν φεύγοντες ἔμπροσθεν ἔργῳ σωφρονεῖν ἔφασαν ἐκμαθεῖν οἱ δὲ τοῦ μὴ μεταστῆναι τῆς ἀμοιβῆς ἀξίας τυγχάνειν. τοσαύτῃ δὲ ἐχρήσω περὶ τοὺς κατελθόντας ὑπερβολῇ δωρεῶν καὶ τιμῆς, ὥστε μηδὲ τοῖς ἐχθίστοις σφῶν εὖ πράττουσι καὶ τὰ εἰκότα τιμωμένοις ἄχθεσθαι μηδέ βασκαίνειν[1].

Հայաստանում ինչ-որ իրադարձությունների մասին Հուլիանոսի ակնարկները լրիվ պարզ չեն: Դրանցից կարելի է եզրակացնել, որ հայերի մոտ կային և՛ պարսկամետ, և՛ հռոմեամետ կուսակցություններ: Պարսկական կուսակցությունը հաղթելով հալածեց հակառակորդներին. վերջիններս թագավորի հետ միասին ապաստան գտան հռոմեական տարածքում: Կոստանդիոս կայսրը հաշտեցրեց կուսակցությունները և խաղաղություն վերականգնեց ի հաճույս երկու կողմերի: Բայց ով էր այդ հայկական թագավորը: Փավստոսին անծանոթ է կայսեր մոտ թագավորի փախչելու դեպքը: Նա պատմում է պարսիկների կողմից Տիրան թագավորին գերելու մասին: Այդ թագավորի օրոք նախարարական տոհմերի միջև տեղի ունեցան խռովություններ ու բախումներ և ըստ ամենայնի այդ ժամանակներին են վերաբերում Հուլիանոսի հիշատակած իրադարձությունները: Հուլիանոսի խոսքերով Հայաստանում խռովությունները ճնշվել են Կոստանդիոսի կողմից, այն բանից հետո, երբ նա «արագ ընթացքով Պայոնիայից [դուրս գալով] երևաց Ասորիքում»: Իսկ Պայոնիայում Կոստանդիոսը եղբայրների հետ գտնվում էր հայրական ժառանգորդությունը բաշխելու գործով:

Կոստանդիանոս Ա Մեծը, ինչպես հայտնի է, կայսրությունը բաժանել էր երեք որդիների և երկու եղբորորդիների միջև, ըստ որում արևելյան տիրույթները բաժին ընկան Կոստանդիոս որդուն և երկու եղբորորդիներին: Կոստանդիանոսի մահից հետո կայսերական գերդաստանի երկրորդ գիծը ջարդի ենթարկվեց, որի ժամանակ զոհվեցին նաև նրա եղբորորդիները՝ Դալմատիոսը և Աննիբալիանոսը[2]: Ահա այդ ժամանակ Կոստանդիանոսի որդիները հավաքվեցին Պայոնիայում՝ կայսրությունը կրկին բաժանելու համար: Ամբողջ արևելքը մնաց Կոստանդիոսին: Կոստանդիանոսի մահից

[1] Jul. Imp. Oratio, I, p. 24-25.

[2] **Zosime**, p. 98.

հետո այդ կապակցությամբ եղբայրների միջև սկսված բանակցությունները 338 թ. ավարտվեցին: Գոյություն ունի Կոստանդիանոս II-ի և Կոստասի անունով հրովարտակ՝ հրապարակված Սիրմիայում՝ Պայոնիա քաղաքում 338 թ. հուլիս ամսի վերջին (D. VI k. Aug. Sirmi Urso et Polemio conss (338) Impp. Constantinus et Constans AA. ad Catulinum)[1].

Հրովարտակը ստորագրել են երկու եղբայրները: Կոստանդիոսի ստորագրության բացակայությունը կարելի է բացատրել նրանով, որ նա մեկնել էր Արևելք: Իրոք, այդ նույն 338 թ. հոկտեմբերի 11-ին նա գտնվում էր Անտիոքում, ինչպես այդ երևում է նրա՝ նույն ամսաթվով արձակված հրովարտակից: Հուլիանոսը ընդգծում է այն արագությունը, որով Կոստանդիոսը, գործերը եղբայրների հետ ավարտին հասցնելուց հետ, ռազմերթով կտրեց-անցավ Պայոնիայից մինչև Ասորիք տանող ճանապարհը: Հնարավոր է, որ նա Ասորիք դուրս եկավ 338 թ. հուլիսից մի փոքր առաջ, երբ եղբայրները դեռ չէին հասցրել հավաքվել:

Կոստանդիոսը Արևելքում մնում էր նաև հաջորդ տարիները, ինչպես այդ վկայում են Լավոդիկեում 339 թ. և Անտիոքում 341 թ. հրապարակած նրա հրամանագրերը[2]: Կոստանդիոսի՝ Արևելքում հայտնվելու պատճառը պարսիկների կողմից հայտարարված պատերազմն էր: Պարսիկների կողմից թշնամական գործողությունները սկսվել էին դեռևս Կոստանդիանոս Մեծի կենդանության ժամանակ: Եվտրոպիոսի խոսքերով և ըստ Զատկական ժամանակագրության նա ընդունեց թշնամու մարտահրավերը և արշավի դուրս գալով՝ վախճանվեց Նիկոմիդիայի ճանապարհին 337 թ. մայիսի 22-ին Պենտեկոստի օրը[3]:

.Օգտվելով բարենպաստ պահից, երբ Կոնստանդիանոսի ժառանգորդ-

---

[1] Cod Just., VIII, 1. **Krüger**, p. 338. Այդ նույն հրատարակության անվանացանկում մեզ հետաքրքրող օրենքը կրում է Constantius անունը (փխ. Constantinus և Constans, p. 449): Հրատարակիչները նկատում են, որ ձեռագրերում հաճախ շփոթվում են երեք եղբայրների անունները, և նրանց կողմից հրատարակված օրենքները վերագրվում են եղբայրներից մեկ մեկին, մեկ մյուսին: Տվյալ դեպքում Constantinus ընթերցումը Constantius-ի փոխարեն նախադասելի է: Գոյություն ունի Կոստանդիանոսի հրովարտակը նույն բովանդակությամբ նույն Կատուլինոսի անունով X, XLVIII, 7 = p. 420:

[2] Cod. Just., VI. X, 9 և XI. LXVI, 1.

[3] **Eutrop**., X, 8, bellum adversus Parthos moliens qui iam Mesopotamiam fatigabant XXXI anno imperii aetatis sexto et sexagesimo Nicomediae in villa publica obiit. **Chr. Pasch**., p. 532, Πέρσαι πόλεμον ἐδήλωσαν πρὸς Ῥωμαίους καὶ ἐπιβὰς Κωνσταντῖνος λβ' ἐνιαυτῷ τῆς αὐτοῦ βασιλείας ὁρμήσας ἐπὶ τὴν ἀνατολὴν κατὰ ἐλθὼν ἕως Νικομηδείας ἐνδόξως καὶ εὐσεβῶς μεταλλάττει τὸν βίον ἐν προαστείῳ τῆς αὐτῆς πόλεως. Այստեղից է վերցնում և Թեոփանեսը (էջ 50)՝ 5828 տարվա տակ:

ները զբաղված էին Սիրմիայում, պարսից Շապուհ թագավորն անցավ Տիգրիսը և պաշարեց Մծբինը՝ Միջագետքի սիրտը: Պաշարումը հաջողություն չունեցավ, և պարսիկները ստիպված եղան վերացնել պաշարումը և հեռանալ:

Σαπώρις ὁ Περσῶν βασιλεὺς ἐπῆλθεν τῇ Μεσοποταμίᾳ πορθήσων τὴν Νίσιβιν, καὶ περικαθίσας αὐτὴν ἡμέρας ξγʹ καὶ μὴ κατισχύσας αὐτῆς ἀνεχώρησεν[1].

Դա Մծբինի առաջին պաշարումն էր և վերագրվում է հավանաբար 338 թվականին: Պարսիկների հարձակումների հետ կապված են նաև Հայաստանում տեղի ունեցած այն իրադարձությունները, որոնց մասին խոսում է Հուլիանոսը: Երկու հարևան պետությունների բախումների մեջ Հայաստանը կարևոր դեր է խաղացել. շատ դեպքերում նա էլ կռվախնձոր է հանդիսացել:

Բնական է, որ սկսելով ռազմական գործողությունները կողմերից յուրաքանչյուրն աշխատում էր նախապես ձեռք բերել Հայաստանի համակրանքը և օգտագործել նրա զինվորական ուժերը: Հնարավոր է, որ հենց այդ ժամանակներին է վերաբերվում Բակուրի ապստամբությունը, որի մասին վկայում է հայ պատմիչը: Պետք է ենթադրել, որ Հայաստանում պարսկամետ կուսակցությունը Շապուհի զորքերի հայտնվելուն պես գերակայեց և հալածեց իր քաղաքական հակառակորդներին՝ կայսրական իշխանության համախոհներին, որոնք իրենց թագավորի հետ անցան հռոմեական տարածքը: Հուլիանոսի խոսքերը կասկածի տեղ չեն թողնում, որ Հայաստանում կուսակցական երկպառակությունները հարթվել են հենց Կոստանդիոսի կողմից այն բանից հետո, երբ նա 338 թ. Սիրմիայից Արևելք եկավ: Արագ կերպով կարգ ու կանոն վերականգնելը և թագավորին երկիր վերադարձնելը, որ Հուլիանոսը վերագրում է միայն Կոստանդիոսի շնորհքին, մասամբ բացատրվում է Մծբինի անհաջող պաշարումից հետո պարսկական զորքերի հեռանալով:

Հուլիանոսը չի նշում հայոց թագավորի անունը, բայց ըստ ժամանակի պայմանների, որքան դրանց մասին կարելի է դատել հայկական տվյալներով, [այդ անձնավորության] մեջ չի կարելի չճանաչել Տիրան թագավորին: Շատ տարօրինակ է, որ Փավստոսը ոչինչ չգիտի Տիրանի ու նրա կուսակիցների հռոմեական տարածք փախչելու մասին: Կարող է պատահել, փախուստի հետ կապված է Տիրանի՝ Ծոփք գավառի հարավային ծայրամասում՝ Բնաբեղ[2] ամրոցում գտնվելը (այժմ փոքրիկ գյուղ Մարդինից ոչ հեռու):

Կոստանդիոսը նրան վերականգնեց գահի վրա: Շուտով պարսիկները

[1] Chr. Pasch., p. 533. Այստեղից էլ՝ 5829 տարվա տակ վերցնում է Թեոփանեսը, էջ 52:
[2] Փավստոս Բուզանդ, Գ, 12:

նորից ներխուժեցին երկիր և գերեցին նրան որպես կայսերական իշխանության կողմնակցի: Այսպիսով, գահի վրա նրա վերականգնումը վերաբերում է 338 թ., երբ կայսրը ժամանեց Սիրմիա: Իսկ գերեվարության տարին պարզվում է Սինգարայի կամ Ներսեհական ճակատամարտի հաշվետվությունից:

Այդ ճակատամարտի հանգամանքները մեզ հայտնի են նույն Կոստանդիոսի մասին նույն այդ հուլիանոսյան ճառից. «Ես հիանալի գիտեմ,- ասում է մեր ներբողագիրը,- որ բոլորը հակված են Սինգարայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը համարել որպես բարբարոսների (պարսիկների) հաղթանակ, իսկ ես կարծում եմ, որ այդ ճակատամարտը երկու բանակների համար էլ դժբախտություն եղավ, բայց քո քաջությունը, ինչպես և պետք էր սպասել, առավելություն ունեցավ նրանց բախտի նկատմամբ»:

Οὐκοῦν εὖ οἶδα, ὅτι πάντες ἂν μέγιστον φήσειαν πλεονέκτημα τῶν βαρβάρων τὸν πρὸ τῶν Σιγγάρων πόλεμον. ἐγὼ δὲ ἐκείνην τὴν μάχην ἴσα μὲν ἐνεγκεῖν τοῖς στρατοπέδοις τὰ δυστυχήματα, δεῖξαι δὲ τὴν σὴν ἀρετὴν περιγενομένην τῆς ἐκείνων τύχης φαίην ἂν εἰκότως[1].

Հռոմեացիները չէին ցանկանում նախահարձակ լինել «որպեսզի առիթ չտան իրենց մեղադրելու խաղաղությունը խախտելու մեջ» (*οὐχὶ δὲ αὐτοὶ πολέμου μετὰ τὴν εἰρήνην ἄρχοντες*):

Վերջապես պարսից թագավորը հարձակման ազդանշան տվեց, բայց հռոմեացիների մարտական կարգը տեսնելով, վախեցավ և «մտածեց շտապ փախչել, հասկանալով, որ իրեն կարող է փրկել միայն այն, եթե հաջողվի կանխապես անցնել գետը, որ վաղնջական ժամանակներից սահման էր դարձել մեր և նրանց հողերի միջև: Այդպես դատելով՝ թագավորը սկզբում ազդանշան տվեց ետ քաշվել, իսկ հետո աստիճանաբար արագությունն ավելացնելով՝ վերջում իսկական փախուստի դիմեց՝ իր հետ ունենալով մի քանի հեծյալների, իսկ ամբողջ զորքի հրամանատարությունը հանձնելով որդուն ու բարեկամներից ամենահավատարիմին. *φεύγειν ᾤετο χρῆναι διὰ τάχους καὶ τοῦτο μόνον οἱ πρὸς σωτηρίαν ἀρκέσειν εἰ φθήσεται τὸν ποταμὸν διαβῆναι, ὅσπερ ἐστὶ τῆς χώρας ἐκείνης πρὸς τὴν ἡμετέραν ὅρος ἀρχαῖος, ταῦτα διανοηθεὶς ἐκετνος πρῶτον ἐπὶ πόδα σημαίνει τὴν ἀναχώρηιν, καὶ κατ' ὀλίγον προστιθεὶς τῷ τάχει τέλος ἤδη καρτερῶς ἔφευγεν, ἔχων ὀλίγους ἱππέας ἀμφ' αὑτόν, τὴν δύναμιν ἅπασαν τῷ παιδὶ καὶ τῷ πιστοτάτῳ τῶν φίλων ἐπιτρέψας ἄγειν»*[2].

---

[1] **Julianus**, Orat., I, p. 27.

[2] Անդ, էջ 28:

Նկատելով պարսիկների նահանջը՝ հռոմեական զորքերը նետվեցին նրանց վրա: «Ճակատամարտն այն հետևանքն ունեցավ, որ մեր կողմից ընկան երեքը կամ չորսը, իսկ պարթևներից (այսինքն՝ պարսիկներից), զոհվեց գերի վերցված թագաժառանգը՝ իր շքախմբից շատերի հետ: Բոլոր այդ իրադարձություններին պարսից թագավորն անգամ երազում չմասնակցեց և փախուստը չդադարեցրեց մինչև որ գետն իր ետևը չթողեց, իսկ դու, ընդհակառակը՝ կիսեցիր բոլոր դժվարություններն ու ծանրությունները [զորքի հետ]».

τοῦτο τέλος τῆς μάχης ἐκείνης γέγονε, τρεῖς μὲν ἢ τέτταρας ἀφελομένης τῶν παρ' ἡμῖν, Παρθυαίων δὲ τὸν ἐπί τῇ βασιλείᾳ τρεφόμενον ἀλόντα πρότερον καὶ τῶν ἀμφ' αὐτὸν παμπληθεῖς ξυνδιαφθειράσης. τούτοις δε ἅπασι δρωμένοις ὁ μὲν βαρβάρων ἡγεμὼν οὐδὲ ὄναρ παρῆν. οὐδὲ γὰρ ἐπέσχε τὴν φυγὴν πρὶν ἢ κατὰ νώτου τὸν ποταμόν ἐποιήσατο[1].

Սինգարայի ճակատամարտի մասին հիշատակում է նաև Եվտրոպիոսը: Նրա խոսքերով, պարսիկների դեմ Կոստանդիոսի ռազմական գործունեությունն առհասարակ անհաջող է եղել, բացի Սինգարայի ճակատամարտից՝ nullumque ei contra Saporem prosperum proelium fuit, nisi qnod apud Singaram haud dubiam victoriam ferocia militum amisit[2]:

Նրա մասին գիտի նաև Ամմիանոսը: Հայտնի վաճառական Անտոնինոսը, փախչելով Շապուհի մոտ և ցանկանալով նրան գրգռել հռոմեացիների դեմ, ի միջի այլոց հիշեցրեց նաև քառասնական թվականների մասին, երբ ամբողջ շարք պարտություններից հետո, Հիլեայի և Սինգարայի մոտ տրվեց կատաղի ճակատամարտ՝

quadragesimi anni memoriam replicabat, post bellorum adsiduos casus et maxime apud Hileiam et Singaram, ubi accerima illa nocturna concertatione pugnatum est[3].

Արժեքավոր տվյալներ ենք գտնում Ռուփոս Փեստոսի մոտ: Հիլեյան դաշտում՝ Սինգարայի մոտակայքում, տեղի ունեցած ճակատամարտը նրա մոտ կոչվում է Նարսեհյան՝ կռվում զոհված պարսիկների հրամանատար Նարսեհի անունով՝

Narsensi autem bello, ubi Narseus occidit, superiores discssimus. Nocturna vero in agro Eleiensi prope Singaram pugna, ubi praesens Constantius adfuit[4].

---

[1] Julianus, Orat., I, p. 29-30.

[2] Eutrop., X, p. 10.

[3] Ammian. Marc., XVIII, 5.

[4] Rufi Fest., XXVII.

Փեստոսի Նարսեհը հենց պարսից գահաժառանգն է՝ Շապուհի որդին, այն նույնը, որին հայրը հանձնեց հրամանատարությունը մեզ հետաքրքրող ճակատամարտի ժամանակ: Ճակատամարտի ելքը հռոմեացիներն իրենց համար համարում էին համեմատաբար բարեհաջող՝ նկատի ունենալով Նարսեհի գերեվարությունն ու մահը[1]:

Նշված հանգամանքը, ինչպես մեզ է թվում, լուծում է առեղծվածը՝ ինչո՞ւ Փավստոսի վերը բերված պատմության մեջ 298 թ. իրադարձությունները իջեցված են Տիրանի թագավորության ժամանակները: Գալերիանոսի օրոք 298 թ. հռոմեացիների դեմ պատերազմ է մղել պարսից Նարսեհ թագավորը, որի որդին կնոջ և թագավորական տան մյուս անդամների հետ գերի ընկան կայսեր ձեռքը: Իսկ Սինգարայի ճակատամարտում Կոստանդիոսի կողմից գերի վերցվեց նույն այդ Նարսեհ անունը կրող թագաժառանգը: Փավստոսի մոտ պահպանված հայկական ավանդության մեջ պատմության տարբեր շրջաններին վերաբերող դեպքերը միաձուլված են, ընդ որում փորձաքար է ծառայել Նարսեհ անունը և երկու դեպքում էլ պարսկական գահի թագաժառանգների համանման բախտը:

Եթե մեր վերլուծությունը ճիշտ է, իսկ այն կասկածանքի ենթարկելու հիմք չկա, ապա մենք պետք է ընդունենք, որ Սինգարայի ճակատամարտի ժամանակ հայկական գահը զբաղեցնում էր Տիրանը: Այլապես դժվար կլինի բացատրել, թե ինչո՞ւ մեզ հետաքրքրող պատմությունը Փավստոսը համապատասխանեցնում է Տիրանի ժամանակներին: Ճշտելով նշված ճակատամարտի ժամանակը՝ կստանանք կարևոր հենակետ Արշակունյաց թագավորների ժամանակագրության վերաբերյալ:

Այդ ժամանակաշրջանի հռոմեա-պարսկական հարաբերությունների վերաբերյալ պատմագիրների հաղորդած տեղեկությունները առհասարակ հակասական են ու կցկտուր: Ո՛չ Թեոփանեսը, ո՛չ Զատկական ժամանակագրությունը, որոնց տվյալներից սովորաբար օգտվում են ուսումնասիրողները, չեն կարող վճռական համարվել: Հուլիանոսի ճառի մեջ կա որոշակի ցուցում Սինգարայի ճակատամարտի թվականի մասին և այդ ցուցումը պետք է ընդունվի որպես ճիշտ: Պատմելով Մծբինի մի պաշարման մասին, որը տեղի ունեցավ, իր իսկ ցուցումով, Մագնենտիոսի ապստամբության և Կոստաս կայսեր սպանության ժամանակ, այսինքն՝ 350 թվականին՝ Հուլիանոսը նկատում է. «Սինգարայի ճակատամարտը

---

[1] Հաջողությունը ավելի շուտ պարսիկների կողմն էր, և եթե նրանք այնուամենայնիվ նահանջեցին, ապա այդ հանգամանքը մասամբ բացատրվում է, ինչպես կարծում է Ռասուլիենոնը, Նարսեհ թագաժառանգի մահով. Շապուհը ցնցված էր որդու տխուր ճակատագրով, տե՛ս «The Seventh», p. 161:

տեղի ունեցավ Մծբինի պաշարումից մոտ վեց տարի առաջ»: Հետևաբար նշված ճակատամարտը պետք է թվագրել 345 թ.: Այդ թվականին Կոստանդիոսը՝ մասնակցելով մարտին, իրոք գտնվում էր Մծբինում, ինչպես երևում է նրա հրապարակած հրովարտակից՝ Imp. Constantius A. Nemesiano com. larg. a. 345. III, IV id. Mai Nizibi. Amantio et Albino conss[1]:

Կայսրի՝ Մծբինում գտնվելը կապված է պարսից պատերազմի, նախևառաջ Սինգարայի ճակատամարտի հետ: Սինգարան ընկած էր Մծբինից հարավ համանուն լեռներում, որ այժմ արաբական արտասանությամբ կոչվում է Սինջարա: Այդ լեռների հարավային լանջին էլ ընկած էր Կիպերտի կողմից ներկայիս Tepe Hil-ին[2] համապատասխանեցված Հիլեա վայրը: Հաջորդ 346 թ. Կոստանդիոսին մենք տեսնում ենք Մեդիոլանում, ինչպես երևում է դարձյալ նրա այդ նույն թվականի դեկտեմբերի արձակած հրամանագրից[3]: Այդ ժամանակ Սինգարայի մոտակայքում մարտական գործողությունները վերջացել էին, և պարսիկների դեմ պատերազմը առհասարակ վերջացել էր, երբ կայսրը մեկնել էր Մեդիոլան:

Փավստոսի պատմելով՝ հայոց Տիրան թագավորին պարսիկները գերի վերցրին մինչև այն ճակատամարտը, որտեղ զոհվեց Ներսեհը, և միայն խաղաղություն կնքելուց հետո նրա տեղը նշանակվեց Տիրանի Արշակ որդին: Նշանակում է, եթե ոչ Տիրանի անկումը, ապա համենայն դեպս Արշակի գահ բարձրանալը պետք է համարվի 345 թ.: Ավելի հավանական է, որ Տիրանը գահընկեց եղավ նախորդ 344 թ.: Եզրակացությունները, որոնց մենք հանգում ենք, հիմնավորվում են նաև հետագա մի քանի փաստերի վերլուծությամբ:

II

Շուտով պատերազմական գործողությունները վերսկսվեցին: Շապուհը զորքերի գլուխն անցած՝ պաշարեց Մծբինը: Այդ պաշարումը վերագրվում է 350 թվականին: Ժամանակը պարսիկների համար շատ բարենպաստ էր՝ նկատի ունենալով Հռոմեական կայսրության ալեկոծող քաղաքական խռովությունները: Կոստաս կայսեր աննձնապահանորդ զորքի հրամանատար ոմն Մագնենտիոս Գաղիայում 350 թ. կայսր հռչակվեց, և այդ ինքնակոչի զոհը դարձավ Կոստասը: Մեկ ուրիշ ինքնակոչ գրավեց իշխանությունը Իլլիրիայում: Կայսրության համար այդ դժվար պահին

---

[1] Cod. Just., X. XIX, 3, p. 403.

[2] R. Kiepert, Kleinasien Nsebin.

[3] Cod. Just., X. IX, p. 30.

պարսիկները Մծբինի պաշարումով սկսեցին պատերազմական գործողությունները: Չնայած Շապուհի նախկինին գերազանցող արտակարգ պատրաստություններին, պարսիկներն այս անգամ էլ հաջողություն չունեցան: Պաշարվածները ետ մղեցին թշնամու գրոհները, և թշնամին 3-4 ամսվա ծանր ջանքերից հետո ստիպված եղավ թողնել պաշարումը և հեռանալ: Պաշարման հանգամանքները նկարագրված են Հուլիանոսի մոտ:

Սինգարայի հիշյալ ճակատամարտի նկարագրությունից հետո մեր ներբողերգուն պատմում է այն մասին, թե ինչպես Կոստանդիոսը «ելնելով բոլորի դեմ՝ ետ մղեց թե՛ բռնակալների ամբոխին, թե՛ բարբարոսների ուժերը. ձմեռն արդեն վերջանալու վրա էր, մոտավորապես վեց տարի անց այն ճակատամարտից, որի մասին խոսք եղավ վերը, երբ լուր ստացվեց, որ Գալատիան (այսինքն՝ Գալլիան) միացել է ինքնակոչին, ապստամբել քո եղբոր դեմ և սպանել նրան»՝

«ἦν μὲν γὰρ ὁ χειμὼν ἐπ᾽ ἐξόδοις ἤδη ἕκτον που μάλιστα μετὰ τὸν πόλεμον ἔτος οὐ μικρῷ πρόσθεν ἐμνήσθην, ἧκε δὲ ἀγγέλων τις, ὡς Γαλατία μὲν συναφεστῶσα τῷ τυράννῳ ἀδελφῷ ἐβούλευσέ τε καὶ ἐπετέλεσε τὸν φόνον»[1].

Նույն բանն էր կատարվում նաև Իլլիրիայում՝ մյուս բռնապետի կողմից:

«Իսկ պարսիկները,- շարունակում է Հուլիանոսը,- այն ժամանակից սպասելով բարենպաստ պահի, որպեսզի առաջին իսկ հարձակումով գրավեն Ասորիքը, մեր դեմ էին հանել տարբեր տարիքի, սեռի ու վիճակի մարդկանց: Շարժվեցին մեր դեմ տղամարդիկ ու երեխաներ, ծերունիներ, բազմաթիվ կանայք ու սպասավորներ՝ և ոչ միայն բանակին ծառայություններ մատուցողները, այլ մեծ մասամբ ավելորդ [մարդիկ]. պարսիկները մտածում էին այն մասին, թե ինչպես, գրավելով մեր քաղաքները ու տիրելով մեր երկրին, մեզ մոտ գաղութներ կհաստատեն».

Πέρσαι δὲ ἐξ ἐκείνου τὸν καιρὸν τοῦτον παραφυλάξαντες, ὡς ἐξ ἐφόδου τὴν Συρίαν ληψόμενοι πᾶσαν ἐξαναστήσαντες ἡλικίαν καὶ φύσιν καὶ τύχην ἐφ᾽ ἡμᾶς ὥρμηντο, ἄνδρες, μειράκια, πρεσβῦται καὶ γυναικῶν πλῆθος καὶ θεραπόντων, οὐ μόνον τῶν πρὸς τὸν πόλεμον ὑπουργιων χάριν, ἐκ περιουσίας δὲ πλεῖστον ἑπόμενον, διενοοῦντο γὰρ ὡς καὶ τὰς πόλεις καθέξοντες καὶ τῆς χώρας ἤδη κρατήσαντες κληρούχους ἡμῖν ἐπάξουσι[2].

---

[1] Cod. Just., X. IX, p. 32.

[2] Անդ, էջ 33:

Պարսիկներին չհաջողվեց գրավել քաղաքը: Քաղաքի պաշարմանը Հուլիանոսը անդրադառնում է երկրորդ ճառում ևս, բայց ոչինչ նոր բան չի հաղորդում, բացի պաշարման զուտ տեխնիկական մասի վերաբերյալ անանշան մանրուքներից:

Հետաքրքրական են նրա եզրափակիչ խոսքերն այն մասին, որ այն ժամանակից սկսած Շապուհը «պահպանում է խաղաղություն և կարիք չի զգում ո՛չ երդումների, ո՛չ պայմանագրերի, այլ գերադասում է մնալ տանը, եթե հանկարծ կայսրը չցանկանա գնալ նրա վրա և վրեժխնդիր լինել հանդգնության ու անմտության համար»՝ *καὶ ἄγει πρὸς ἡμᾶς εἰρήνην ἐκ τούτου, καὶ οὔτε ὅρκων οὔτε συνθηκῶν ἐδέησεν, ἀγαπᾷ δὲ οἴκοι μένων, εἰ μὴ στρατεύοιτο βασιλεὺς ἐπ' αὐτὸν καὶ δίκην ἀπαιτοίη τοῦ θράσους καὶ τῆς ἀπονοίας*[1].

350 թ. Մծբինի պաշարման մասին հայկական ավանդությունը պահպանել է հիշողություն և նրա մասնակից է դուրս բերել Արշակ թագավորին որպես Շապուհի դաշնակից: Փավստոսի ասելով, Արշակը գահ բարձրանալով, կայսեր մոտ ուղարկեց պատվավոր դեսպանություն, «որպեսզի նորոգի հաշտության ու խաղաղության պայմանագիրը»[2]:

Արշակը հոր՝ Տիրանի հետ գտնվում էր պարսիկների գերության մեջ և հաշտությունից հետո, ինչպես կարծում է Փավստոսը, իսկ մեր կարծիքով Սինգարայի անհաջողությունից հետո, Շապուհը հավանաբար կայսեր պնդմամբ համաձայնեց Հայաստանում վերականգնել կարգ ու կանոն և Տիրանի փոխարեն գահի վրա նստեցրեց նրա Արշակ որդուն[3]: Արշակի դեսպանությունը, ըստ երևույթին, առաքելություն ուներ կայսերական իշխանությանը հավաստել, որ թեև հայոց թագավորը հանդիսանում է Շապուհի դրածոն, բայց նա կցանկանար համաձայն 298 թ. պայմանագրի՝ երկու տերությունների հետ էլ խաղաղ ապրել:

Ցավոք, Փավստոսի մոտ Արշակի պատմությունը հյուսված է Ներսես Մեծ կաթողիկոսի առասպելական բնույթի վարքին: Այժմ մեր խնդիրը չէ Ներսեսի վարքի քննությունը, նկատենք միայն, որ այն զրկված չէ գրավոր աղբյուրների հիմքերից. հավանաբար այն գոյություն է ունեցել որպես առանձին պատմություն, բայց հետո մտցվել է Արշակի պատմության մեջ: Դրանով են բացատրվում պատմական իրադրությունն աղավաղող ժամանակավրեպ մի քանի տվյալներ: Ըստ Փավստոսի, Արշակի դես-

---

1 Julianus, Orat., II, p. 85.

2 Փավստոս Բուզանդ, Դ, 5:

3 Նույն, Դ, 1:

պանության կազմի մեջ էր մտնում նաև Ներսեսը, նա մայրաքաղաքում ելույթ ունեցավ արիոսականության և արիոսամետ Վաղես կայսեր դեմ, որի համար էլ իր վրա բևեռեց նրա զայրույթը՝ բանտարկվեց և հետո աքսորվեց: Փավստոսը հավաստացնում է, որ Ներսեսի բանտարկությունը պատճառ դարձավ քարեկամական հարաբերությունների խզման: Եվ Արշակը, կայսեր վարմունքից դժգոհ, արշավանքներ կազմակերպեց կայսրության սահմաններում և վեց տարի շարունակ ամայացնում էր Գամիրքի երկրից (Կապպադովկիա) մինչև Անկյուրիա քաղաքը[1]:

Ներսեսի մասնակցությունը արիոսական վիճաբանություններին և նրա աքսորը, Հայ եկեղեցու առաջնորդին ուղղափառության ջատագով ներկայացնելու միտում ունեցող առասպել է: Ներսեսի արկածները չէին կարող տեղի ունենալ Վաղեսի օրոք, որովհետև այն ժամանակ հայերը նրա դաշնակիցներն էին և կռվում էին պարսիկների դեմ: Այդ առասպելը, եթե միայն այն պատմական ինչ-որ հիմք ուներ, հյուսվել է հավանաբար 346 թ. Սարդիկայի վեհաժողովում արիոսական հարցի շուրջը ծագած վեճերի ժամանակ, երբ արիոսական բարձրաստիճան հոգևորականներից մի քանիսն աքսորվել էին Հայաստան:

Ինչպես էլ որ վերաբերելու լինենք Փավստոսի պատմածին, անտարակույս ճիշտ է, որ Արշակին չհաջողվեց չեզոքություն պահպանել և նա զեթ ժամանակավորապես հակվեց դեպի Շապուհը: Փավստոսի խոսքերի իմաստով Արշակը իր քաղաքականության մեջ տատանվում էր և չէր կարողանում դիրքորոշվել այս կամ այն կողմը: Շահագրգռված տերությունների հորդորող ջանքերը կարող էին նրան թեքել համապատասխան կողմ: Նա սպասում էր, որ նման քայլ կատարվեր կայսեր կողմից, և Մծբինը պարսիկների կողմից պաշարվելուց առաջ Արշակը սպասում էր, թե «նրանցից որը իրեն օգնության կկանչի, - ասում է Փավստոսը: - Ինքը՝ Արշակը, հակված էր դեպի հունական կայսրը և հաճույքով նրան օգնության կգնար, բայց հույները նրան չխնդրեցին և ուշադրության ու պատիվների չարժանացրին»:

Բոլորովին հակառակ էր գործում Շապուհը. նույն պատմիչի հավաստումներով, նա Արշակի մոտ ուղարկեց մարդկանց և ամեն կերպ համոզեց մասնակցելու հույների դեմ արշավանքին: Այն ժամանակ Արշակը զորք հավաքեց և Աղձնիքի վրայով ներխուժեց Արվաստան՝ Միջագետքի հյուսիսը, ճամբար դրեց Մծբինի առջև: Փավստոսի չափազանցված պատկերացմամբ հայերը չէին ցանկացել սպասել մինչև պարսկական ուժերի գալը: Նրանք միայնակ կռվի բռնվեցին և հաղթանակ տարան:

---

[1] Փավստոս Բուզանդ, Դ, 11:

Այդպիսի սխրանքի համար որպես երախտագիտություն պարսից Շապուհ թագավորը Արշակին հրավիրեց իր մոտ մայրաքաղաք և նրա հետ դաշինք կնքեց «անխախտ բարեկամություն հավիտյանս հավիտենից»: Նա իր դստերն առաջարկեց Արշակին կնության և նրան նվիրեց մի մեծ գավառ այնպիսի վայրում, որպեսզի Արշակը Հայաստանից Տիզբոն գնալու ժամանակ ճանապարհին ամբողջ ժամանակ գտնվեր սեփական երկրում[1]:

Փավստոսի պատմության մեջ թաքնված է պատմական ճշմարտության որոշ բաժին: Ամմիանոսի մոտ կան, ինչպես կտեսնենք ստորև, Փավստոսի խոսքերը հաստատող տվյալներ: Ամմիանոսը վկայում է, որ Շապուհն ամեն միջոցներով աշխատում էր ձեռք բերել Արշակի բարեկամությունը՝ դիմելով մե՛րթ խարդավանքի ու խաբեության, մե՛րթ էլ խոստումների: Մծբինի ճակատամարտը, որում մասնակցում էր Արշակը, պետք է հասկանալ Մծբինի 350 թ. պաշարումը: Հնարավոր է, որ Շապուհի խոստումները վերաբերում են այն տարածքային զիջումներին, որոնց մասին խոսում է Փավստոսը հեքիաթի եղանակով:

Մի ուրիշ տեղ մեր պատմիչն ավելի որոշակի է մատնանշում Շապուհի խոստացած տարածքը: Խոսքը Ատրպատականի[2] մասին է, որը 298 թ. պայմանագրով պատկանում էր հայոց թագավորին, բայց հետագայում, պատերազմի վերսկսման ժամանակից, այսինքն՝ 337 թ., ըստ երևույթին, պարսիկները ետ էին խլել: Այսպես թե այնպես, Շապուհին հաջողվեց Արշակին հեռացնել կայսեր ազդեցությունից:

Արշակի դաշինքը Շապուհի հետ երկար չշարունակվեց: Նրանց միջև եղած կապերի խզման մասին խոսում է Փավստոսը, ընդ որում գծառության պատճառը, սովորության համաձայն, որոնում է շահագրգիռ հայ ավատատերերի բանսարկություններին ու մրցակցության մեջ:

Բայց Արշակի քաղաքականության մեջ շրջադարձային կետ ծառայեց հավանաբար հատուկ առաքելությամբ քվեստոր Տավրոսի Հայաստան ժամանելը: Ամմիանոսը հաղորդում է, որ Կոստանդիոսի 17-րդ և Գալլոս կեսարի 4-րդ տարում, այսինքն՝ 354 թ. քվեստոր Տավրոսը ուղարկվեց Հայաստան՝ eoque tempore Taurus questor ad Armeniam missus[3]: Ցավոք պատմագիրը քվեստորի գալու նպատակը լռության է մատնում, բայց հետագա իրադարձություններից դժվար չէ գուշակել, որ այն կայանում էր Հայաստանի և կայսրության միջև բարեկամական հարաբերությունները վերականգնելու մեջ: Բանն այն է, որ 350 թ. Մծբինի անհաջող պաշարումից

---

[1] Փավստոս Բուզանդ, Գ, 20:

[2] Անդ, Գ, 16:

[3] Ammian. Marc., XVI, 11.

հետո էլ պատերազմը չդադարեց: Հանգամանքները դասավորվեցին այնպես, որ երկու կողմերին էլ ձեռնտու էր ժամանակավորապես զենքը ցած դնել: Կոստանդիոսին շեղել էր 353 թ. զոհված Մագնենտիոսի ապստամբությունը և ալեմանների դեմ պատերազմը, իսկ Շապուհն իր ուժերը փոխադրեց արևելք՝ կռվելու կայսրության ծայրամասում ռազմատենչ ժողովուրդների դեմ, որոնք մերթ բշնամանում էին պարսիկներին, մերթ դաշնակցելով նրանց հետ՝ հարձակվում էին հռոմեացիների վրա[1]:

Շուտով նորից սկսվեց պարսիկների բշնամական հարձակումը Միջագետքի վրա: Պարսից առաջնորդ Նահոդարը սպառնալից դիրք գրավեց և հարմար պահի էր սպասում, որպեսզի հարվածի առավել խոցելի վայրը՝ Եդեսիայի ուղղությամբ[2]: Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ, խոսելով ասպատակությունների և այդ նույն պարսկական առաջնորդների 355 թ. ավերածությունների մասին, Ամմիանոսը ավելացնում է. «nunc et Armeniam», այսինքն՝ սկզբում 353 թ. նրանք ավերել էին Միջագետքը (incursare Mesopotamiam), իսկ 355 թ. իրենց արշավանքներն ուղղեցին նաև դեպի Հայաստան՝

Persici duces vicini fluminibus, rege in ultimis terrarum suarum terminis occupato, per praedatorios globos nostra vexabant, nunc Armeniam, aliquotiens Mesopotamiam confidentius incursantes[3].

«Գետափի երկայնքով կանգնած պարսկական առաջնորդները առանձին ջոկատներով անհանգստացնում էին մեզ այն ժամանակ, երբ իրենց թագավորը պատերազմով էր զբաղված սեփական երկրի ծայրամասերում, իսկ այժմ նրանք հանդգնում են ասպատակել Հայաստանը, մի քանի անգամ նաև Միջագետքը»: Ակնհայտ է, որ կարճ ժամանակահատվածում տեղի են ունեցել այնպիսի իրադարձություններ, որոնք ստիպել են պարսիկներին Հայաստանն էլ ներքաշել պատերազմական գործողությունների ասպարեզ: Գաղտնիքը գտնվում է Արշակի՝ Շապուհի դաշինքից հեռանալու մեջ, որը պետք է համարել քվեստոր Տավրոսի դիվանագիտական հաջողության արդյունքը:

Փավստոսի մոտ պահպանվել է երկու տարբեր, որոնք անսպասելիորեն հաստատում են ժամանակագրության վերաբերյալ մեր եզրակացություն-

---

[1] Ammian. Marc., XVI, 3.

[2] Nohodares quidam nomine e numero optimatum incursare Mesopotamiam quotiens copia dederit ordinatus, ibid, XIV, 3.

[3] Ammian. Marc., XV, 13.

ները: Նրա խոսքերով Արշակի և Շապուհի միջև հարաբերությունները խզելուց անցել էին ութ խաղաղ տարիներ[1], որովհետև պարսից թագավորը զբաղված էր կայսեր դեմ պատերազմով և չէր անհանգստացնում Արշակին, բայց հենց որ կայսեր դեմ պատերազմը դադարեց, թշնամությունը վերսկսվեց: Ինչպես հայտնի է, երկու կռվող տերությունների միջև խաղաղություն կնքվեց 363 թ. ամռանը: Երբ Արշակի վեճը Շապուհի հետ տեղի է ունեցել խաղաղությունից 8 տարի առաջ, ապա նշանակում է, որ այն համընկնում է 354 թ., տարեթիվ, որ մենք արտածում ենք՝ ելնելով վերը շարադրված դատողություններից:

Այնուհետև ինքը՝ Փավստոսը հաղորդում է, որ Արշակի թշնամությունը կայսեր հետ շարունակվեց 6 տարի, որի ընթացքում նա ամայացնում էր կայսերական հողերը մինչև Անկյուրա[2]:

Երբ կայսեր հետ հաշտությունը տեղի ունեցավ 354 թ., ապա այդ հաշվով խզումը ընկնում է 348 թ.: Ինչպես մենք տեսանք, Արշակը գահ բարձրացավ 346 թ.: Նույն Փավստոսի ասելով, Արշակի առաջին տարիները նվիրված էին երկիրը կարգի բերելուն, իսկ հետո արդեն դեսպանություն ուղարկվեց կայսեր մոտ, որն էլ հանգեցրեց հարաբերությունների ցավալի խզմանը: Հետաքրքրական է, որ մեզ արդեն հայտնի Ածրինի պաշարումից բացի, Հերոնիմոսը հիշատակում է պարսիկների դեմ 348 թ. կայսերական զորքերի ևս մի ճակատամարտ: Ճակատամարտը տեղի է ունեցել Սինգարայի մոտ, բայց դա այն ճակատամարտը չէ, որը Հուլիանոսի խոսքերի հիման վրա մենք վերագրում ենք 345 թ.: Ռուփոս Փեստոսը նույնպես վկայում է, որ Սինգարայի մոտ տեղի ունեցավ երկու ճակատամարտ, նրա հաշիվներով Կոստանդիոսի օրոք կայսերական զորքերը դիմագրավեցին պարսիկների 9 ճակատամարտի, բացի աննշան սահմանային ընդհարումներից, որոնցից 7-ը վարում էին նրա զորավարները, իսկ երկուսը տեղի ունեցան Սինգարայի մոտ նրա անձնական հրամանատարությամբ՝

«novies decertatum est; per duces suos septies, ipse praesens bis adfuit veris et gravibus pugnis. Nimirum Singarenae praesente Constantio et iterum Singarenae Constantiensi quoque»[1].

Սա հավանական է, որ Շապուհի դաշնակցությամբ կայսեր դեմ Արշակն առաջին անգամ դուրս է եկել 348 թ.: Այդպիսով, Փավստոսի ցուցումը հաստատում է մեր եզրակացությունները, որոնց մենք հանգել ենք այլ ճանապարհներով:

---

[1] Փավստոս Բուզանդ, Դ, 21:

[2] Անդ, Դ, 11:

[3] Rufi Fest., XXVII.

Փավստոսից լավ հայտնի է երկու պետությունների միջև 363 թ. կնքված հաշտության պայմանագիրը: Նա մանրամասն պատմում է դրան հաջորդած Արշակի թշնամության և պարսից թագավորի դեմ պատերազմների մասին, բայց ոչինչ չգիտե խաղաղությանը նախորդած իրադարձությունների մասին, չնայած այն բանին, որ դրանց որպես կայսեր դաշնակից գործարար մասնակցություն է ունեցել Արշակը: Հայ պատմիչը հավաստիացնում է, որ խաղաղության դաշինք կնքելուց 8 տարի առաջ Շապուհը թաքցնում էր իր թշնամանքը Արշակի նկատմամբ և նկատի ունենալով կայսեր հետ պատերազմը՝ աշխատում էր սիրալիր վերաբերմունքով Արշակին պահել իր կողմը: Իրականում Արշակն այդ տարիներին գտնվում էր Շապուհի դեմ գործող ճամբարում: Այդ ժամանակների իրադարձությունները նկարագրված են դեպքերի ժամանակակից և նույնիսկ պատերազմական գործողություններին մասնակցած Ամմիանոսի կողմից:

Չնայած այն բանին, որ Շապուհն ինքը զբաղված էր իր կայսրության առանձին ծայրամասերում ապստամբությունները ճնշելով, նրա զորաջոկատները չէին դադարում անհանգստացնել թշնամուն Միջագետքում[1]: Պրետորիաների պրեֆեկտ Մուսոնիանոսը, իմանալով այն մասին, որ պարսից թագավորը պատերազմ է մղում անհնազանդ ցեղերի դեմ և մեծ կորուստներ է կրում, ցանկացավ օգտագործել պահը պարսիկների հետ խաղաղություն կնքելու համար: Այդ նպատակով նա գաղտնի բանակցությունների մեջ մտավ պարսից բանակի հրամանատար Դեհշապուհի հետ: Դեհշապուհը բարեհաճությամբ վերաբերվեց Մուսոնիանոսի քայլին և այդ բոլորի մասին զեկուցեց այն ժամանակ Խիոնիտների երկրում գտնվող Շապուհին, որը կռվում էր այդ երկրի ցեղերի դեմ: Նամակը Շապուհին է հասել ուշ՝ 358 թ. (Դակիանոսի և Ցերեալիոսի հյուպատոսության շրջանում)[2]: Նա արդեն վերջացրել էր պատերազմական գործողությունները և հաշտություն կնքելով՝ ուզում էր տուն վերադառնալ, երբ ստացավ Դեհշապուհի նամակը: Շապուհը խաղաղությանը դեմ չէր, բայց ենթադրելով, որ հակառակորդի գործերն բերևս լավ չեն, եթե այն խաղաղության է ձգտում՝ Շապուհը ցանկանում էր օգտագործել հռոմեացիների առաջարկը և դադարեցնել պատերազմն ամենածանր պայմաններով:

Նա ոմն Նարսեհին ուղարկեց Կոստանդիոսի մոտ նվերներով և չափազանց ամբարտավան եղանակով գրված նամակով հանդերձ.

«Ես, արքայից արքա Շապուհս՝ աստղերին հաղորդակից, արևի ու

[1] **Ammian, Marc.**, XVI, 9.

[2] Անդ, XVII, 5, 7:

լուսնի եղբայր, Կոստանդիոս Օգոստոսից հղում եմ ջերմ ողջույն: Ես ուրախ եմ և ինձ հաճելի է տեսնել, որ դու վերջապես ցանկալի ուղի մտար և ներքաշվեցիր արդարության մաքուր ձայնին իր իսկ կյանքից սովորելով, թե երբեմն ինչպիսի դժբախտություններ է ծնում համառ կիրքը ուրիշի սեփականության նկատմամբ: Եվ ահա, քանի որ արդարության խոսքը պետք է լինի անրոնազբոսիկ և ազատ, իսկ բարձր դիրք ունեցող մարդկանց վայել է ասել այն, ինչ նրանք զգում են, ապա իմ առաջարկությունը ես ձևակերպում եմ համառոտ խոսքերով, հիշեցնելով, որ այն բոլորը, ինչ ես պատրաստվում եմ շարադրել, հաճախ շարադրվել է իմ կողմից: Որ մինչև Ստրիմոն գետը և մակեդոնական սահմաններին տիրել են իմ նախնիները, այդ մասին վկայում են նաև ձեր հուշարձանները: Հենց այդ էլ պետք է ես պահանջեմ, ես,- թող դա մեծամտություն չթվա, ինչ որ ես ասում եմ,- մեր նախնի թագավորներին մի շարք նշանակալից քաջագործություններով և շքեղությամբ գերազանցողս: Բայց ինձ համար թանկ է ամենուրեք ուղղամտությունը, որին սովոր եմ փոքր հասակից, ես այնպիսի բան չեմ արել, որի համար պետք լիներ երբևէ զղջալ: Այդ պատճառով ես պետք է **ետ ստանամ իմ պապի օրոք խաբեությամբ խլված Հայաստանը Միջագետքի հետ միասին**: Մեզ մոտ երբեք ընդունված չի եղել այն, ինչ դուք պնդում եք հրճվելով, թե պետք է հավանության արժանանա պատերազմական յուրաքանչյուր ելք՝ անկախ այն բանից, թե փառքո՞վ է ձեռք բերվել, թե՞ խարդախություններով: Վերջապես եթե ցանկանաս իմ խորհրդով ճիշտ վարվել, գցիր մշտապես դժբախտություն ու արյունահեղություն բերող աննշան մասը, որպեսզի անվարան ձեռք բերես մյուս մասը, դատիր խելամտորեն. չէ՞ որ հմուտ բժիշկներն էլ երբեմն կտրում են ու այրում, կամ վիրահատում են մարմնի մասերը: Այդ նույնն էլ անում են նաև գազանները, որոնք, հենց որ նկատում են, թե հատկապես ինչի համար են իրենց որսում, ոժարակամ այն թողնում են, որպեսզի հնարավորություն ունենան հետագայում անվտանգության մեջ ապրել: Եվ այն էլ, իհարկե, ես հաստատում եմ, որ եթե իմ դեսպանությունը վերադառնա ձեռնունայն, ապա ձմեռային հանգստի վերջում ամենայն ուժերով զինված և որքան հնարավոր է շտապ հարձակման կանցնեմ՝ բարեհաջող ելքի հույսը դնելով իմ ճակատագրի և առաջադրված պայմանների արդարության վրա»[1]:

[1] Ամմիանոսից կատարված մեր հատվածական թարգմանությունները արվել են դեռևս 1901-1902 թվականներին, որից հետո լույս տեսավ պրոֆ. Կուլակովսկու ամբողջական հիանալի թարգմանությունը, ըստ որի էլ ես ուղղել եմ իմ թարգմանությունը՝ հոդվածի տպագրության ընթացքում (3):

«Rex regum Sapor, particeps siderum, frater Solis et Lunae, Constantio Caesari fratri meo salutem plurimam dico. Gaudeo tandemque mihi placet ad optimam viam te revertisse et incorruptum aequitatis agnovisse suffragium rebus ipsis expertum, pertinax alieni cupiditas quas aliquotiens ediderit strages. Quia igitur veritatis oratio soluta esse debet et libera et celsiores fortunas idem loqui decet atque sentire propositum meum in pauca conferam, reminiscens haec quae dicturus sum me saepius replicasse. Ad usque Strymona flumen et Macedonicos fines tenuisse maiores meos, antiquitates quoque vestrae testantur: haec me convenit flagitare - ne sit adrogans, quod affirmo - splendore virtutumque insignium serie vetustis regibus antistantem. Sed ubique mihi cordi est recta ratio, cui coalitus ad adulescentia prima nihil umquam paenitendum admisi. Ideoque Armeniam recuperare cum Mesopotamia debeo, avo meo composita fraude praereptam. Illud apud nos numquam in acceptum feretur, quod adseritis vos exultantes nullo discrimine virtutis ac doli prosperos omnes laudari bellorum eventus. Postremo si morem gerere suadenti volueris recte, contemne partem exiguam semper luctificam et cruentam, ut cetera regas securus, prudenter reputans medelarum quoque artifices urere non numquam et secare et partes corporum amputare, ut reliquis uti liceat integris; hocque bestias factitare: quae cum arvertant cur maximo opere capiantur, illud propria sponte amittunt ut vivere deinde possint inpavidae. Id sane pronuntio quod, si haec mea legatio redierit inrita, post tempus hiemalis quietis exemptum, viribus totis accinctus, fortuna condicionumque aequitate spem successus secundi fundante venire, quoad ratio siverit, festinabo».

Շապուհի նամակին Կոստանդիոս կայսրը պատասխանեց հետևյալ տողերով. «Ցամաքում և ծովում հաղթանակած Կոստանդիոսը, հավիտյանս Օգոստոս, հղում եմ իմ թագավոր եղբայր Շապուհին ջերմ ողջույն: Երբ ցանկանում ես, որպես նախկին բարեկամ, ես շնորհավորում եմ քեզ քո բարեկեցության համար, բայց քո մշտապես համառորեն ու առատորեն հորդացող ագահությունը ես խստորեն դատապարտում եմ: Դու պահանջում ես Միջագետքը որպես քո սեփականություն, և բացի այդ նաև Հայաստանը, և խորհուրդ ես տալիս առողջ մարմնից պոկել մի քանի մասեր, որպեսզի նրա առողջությունը հետագայում ավելի ամրապնդվի. այդ բոլորը պետք է ավելի շուտ մերժել, քան ինչ-որ համաձայնությամբ խրախուսել: Դե ուրեմն լսիր, հետին մտքերով չքողված, այլ պարզ ու դատարկ խոսքերով չվախեցնող ճշմարտությունը: Պրետորիաների իմ պրեֆեկտը, կարծելով, թե սկսում է ընդհանուրի օգտին տանող գործ, առանց իմ գիտության և ինչ-որ անկարևոր մարդկանց միջոցով խաղաղության վերաբերյալ բանակցել է քո զորավարի հետ: Մենք չենք մերժում և չենք վանում

խաղաղությունը, միայն թե այն կնքվի արդարաբար ու պատվավոր և չխլվի մեր պատվից և մեծությունից: Այն ժամանակ, երբ իմ քաջագործությունների [համբավի համար] բացվել են ականջները, որոնք մեր նկատմամբ նախանձից շատ անգամ փակ են եղել, երբ ինքնակոչների ոչնչացումով՝ ամբողջ հռոմեական աշխարհը ենթարկվում է մեզ, անհեթեթություն է և միաժամանակ անվայել զիջել այն, ինչը մենք երկար, դեռևս արևելյան կիրճերի մեջ փակված պահպանել ենք անձեռնմխելիությամբ: Դե վերջ տվեք խնդրում եմ նաև սպառնալիքներին, որ սովորության համաձայն թափվում են մեր վրա, որովհետև չի կարելի կասկածել, որ ոչ թե վախից, այլ համեստությունից ելնելով՝ մենք երբեմն ավելի շատ ընդունել ենք պատերազմի հրավերը, քան մենք ենք այն սկսել: Իսկ երբ որ մեզ մարտահրավեր են նետում, ապա մենք պաշտպանում ենք մեր ունեցվածքը ամեն ինչին պատրաստ ամուր ոգով՝ փորձով ու սովորույթներով համոզված լինելով, որ ճակատամարտերում հազվադեպ հռոմեական գործին հաջողություն չլինի, իսկ պատերազմի հետևանքները երբեք նրանց համար վնասով չեն ավարտվել»[1]:

«Victor terra marique Constantius semper Augustus fratri meo Sapori regi salutem plurimam dico:

Sospitati quidem tuae gratulor ut futurus, si velis, amicus, cupiditatem vero semper indeflexam fusius que vagantem vehementer insimulo. Mesopotamiam poscis ut tuam perindeque Armeniam et suades integro corpori adimeri membra quaedam, ut salus ejus deinceps locetur in solido, quod infringendum est potius quam ulla consensione firmandum. accipe igitur veritatem non obtectam praestigiis sed perspicuam nullisque minis inanibus perterrendam. Praefectus praetorio meus opinatus adgredi negotium publicae utilitati conducens eum duce tuo per quosdam ignobiles, me inconsulto, sermones conseruit super pace. Non refutamus hanc nec repellimus: adsit modo cum decore et honestate nihil pudori nostro praereptura vel majestati. Est enim absonum et insipiens cum gestarum rerum ordine placatae sint aurae invidiae, quae nobis multipliciter inluserunt, cum deletis tyrannis totus orbis Romanus nobis obtemperat, ea prodere, quae contrusi in orientales angustias diu servavimus inbibita. Cessent autem quaeso formidines quae nobis intentantur ex more, cum ambigi nequeat non merita nos sed modestia pugnas interdum excepisse potius quam intulisse et nostra, quotiens lacessimur, fortissimo benevolentiae spiritu defensare, id experiendo legendoque scientes in proeliis quibusdam raro rem titubasse Romanam, in summa vero bellorum numquam ad deteriora prolapsam».

---

[1] Ammian. Marc., XVII, 5, 7.

Իր պատասխան ճամակը, Շապուհին ընծայված նվերներով հանդերձ, Կոստանդիոսն ուղարկեց հատուկ դեսպանության միջոցով, որը կազմված էր կոմիտ Պրոսպերիուսից, տրիբուն և նոտար Սպեկտատոսից, համոզող խոսքի վարպետ փիլիսոփա Եվստաթիոսից: Դեսպանությունը հրահանգ է ստացել բոլոր միջոցները գործադրելով, ուշացնել Շապուհի արշավանքը, որպեսզի այդ ժամանակամիջոցում կարողանան ամրացնել հյուսիսային սահմանները:

Դեսպանները ներկայացան Շապուհին Տիզբոնում. մատուցեցին նվերներ և «խնդրեցին խաղաղություն՝ գոյություն ունեցող իրավիճակը անփոփոխ պահպանելու պայմանով: Հիշելով կայսեր հանձնարարականը՝ դեսպանները բնավ չհրաժարվեցին ո՛չ հռոմեական շահերից, ո՛չ էլ արժանապատվությունից և հաստատ մնացին իրենց տեսակետին, թե խաղաղության պայմանագիրը պետք է կնքվի այնպես, որ ոչ մի ձևով չբարձրացվի Հայաստանի ու Միջագետքի դրության փոփոխության հարցը: Այնտեղ երկար սպասելով, երբ նրանք վերջապես հասկացան, որ ինքնասածի թագավորը համառում է [ցանկանալով] ընդունել խաղաղությունը ոչ այլ կերպ, քան այդ երկրների նկատմամբ իր իշխանությունը հաստատելով, ետ վերադարձան՝ չկատարելով իրենց տրված հանձնարարությունը»՝ poscebantque rebus integris pacem et mandatorum memores nusquam ab utilitate Romanae rei maiestateque discedebant, amicitiae foedus sub hac lege firmari debere adseverantes, ne super turbando Armeniae vel Mesopotamiae statu quidquam noveretur. Diu igitur ibi morati, cum obstinatissimum regem, nisi harum regionum dominio sibi adiucato, obdurescentem ad suscipiendam cernerent pacem, negotio redierunt infecto[1].

Դրանից հետո մի անգամ էլ Կոստանդիոսը փորձեց այլ դեսպանների միջոցով պարսիկների հետ խաղաղություն հաստատել, բայց դարձյալ անհաջող: Շապուհը չէր ուզում հռոմեական իշխանության հետ հաշտվել Հայաստանի ու Միջագետքի տարածքում և վճռեց տիրանալ նրանց բացարձակ զենքի ուժով: «Համակված գերմարդկային կրքով՝ ընդարձակել իր թագավորությունը, - ասում է պատմագիրը, - նա սկսեց զենք կոել, զորք ու պարեն հավաքել. նա աղերսանքով դիմեց ստորգետնյա ոգիներին, հարցմունք արեց բոլոր մոգերին ապագայի վերաբերյալ», որպեսզի գարնան սկզբից թշնամական գործողություններ սկսի: «Consilia tartareis manibus miscens et praestigiatores omnes consulens de futuris»[2]:

Հպանցիկ նկատենք, որ այս խոսքերը ըստ ամենայնի հաստատում են Փավստոսի՝ Շապուհին տված նկարագիրը:

---

[1] Ammian. Marc., XVII, 14.

[2] Նույն, XVIII, 4, 1.

Շապուհի ռազմատենչ բնկման զորավիգ էր ռմն Անտոնինոս՝ հարուստ վաճառական, որ նախկինում պաշտոնավարել էր Միջագետքի դուքսի զրասենյակի հաշվապահական բաժնում և մի քանի մարդկանց մեղքով պարտքերի տակ ընկնելով՝ ստիպված փախել էր պարսիկների մոտ՝ հնարավորություն չունենալով հաշիվները փակել գանձարանի հետ, ուր հանձնված էր նրա պարտամուրհակները: Նա մանրամասն տեղեկություններ հավաքեց հռոմեացիների ռազմական ուժերի և պարենի պաշարների մասին և այդ բոլորը հայտնեց պարսից հրամանատար Դենշապուհին, որպեսզի դրանով վրեժխնդիր լինի իր հայրենակիցներից իրեն անտեղի հասցրած վիրավորանքի համար: Անտոնինոսը իր ընտանիքով անցավ Պարսկաստան, ներկայացավ թագավորին նրա ձմեռային նստավայրում: Շապուհը նրան ընդունեց շատ սիրալիր և արժանացրեց պատվավոր խույրի, հանգամանք, որը նրան իրավունք էր տալիս մասնակցելու խորհրդակցություններին ու արտահայտելու իր կարծիքը»՝ et apicis nobilitatis auctoritateque honore participantur mensae regales et meritorum apud Persas ad suadendum ferendasque sententias in contionibus ora panduntur[1].

Քինախնդիր Անտոնինոսն ամեն կերպ գրգռում էր Շապուհին իր հայրենիքի դեմ: Լինելով կրթված և տիրապետելով պերճախոսությանը՝ նա կարողանում էր խոսել և տպավորություն գործել: Թագավորական սեղանի շուրջը, «որտեղ նրանց մոտ, ինչպես հին հույների մոտ, քննարկվում էին ռազմական և այլ կարևոր հարցեր», թշնամու կողմն անցած դասալիքը միշտ սթափ զգոն դրդում էր թագավորին զենք վերցնել՝ վստահ լինելով իր ճակատագրի վրա, իսկ ինքն իր կողմից խոստանում էր ամեն ինչում զորավիգ լինել՝ inter epulas sobrius perfuga, ubi de apparatu bellorum et seriis rebus apud eos Graecorum more veterum consultatur[2].

Կայսրությունը պատրաստ չէր պատերազմի. նրա դրությունն այնքան էլ լավ չէր հատկապես Արևելքում: Երկրամասի կառավարիչ, պրայտորիայի պրեֆեկտ Մուսոնիանոսը աչքի էր ընկնում իր անհոգությամբ և ծախու մարդու համբավ էր վայելում: 359 թ. պատերազմի նախօրեին նրան փոխարինեց Հերմոգենեսը: Ծնունդով պոնտացի՝ նա գիտեր Արևելքը, բայց զուրկ էր զինվորական ընդունակություններից: Տվյալ պահի համար ամենահարմար մարդը Ուրզիցինոսն էր, բայց նրան էլ հետապնդում էին պալատական բանսարկությունները: 354 թ. նա Մծբինի հեծելազորի պետն էր, հաջորդ տարին նրան փոխադրեցին Գալլիա, որտեղ նա հաջողությամբ

[1] Ammian. Marc., XVIII, 5, 6.

[2] Անդ, 5, 8:

հաշվեհարդար տեսավ ինքնակոչ Սիլվանոսի հետ: 357 թ. հեծելազորի պետի պաշտոնով մեր պատմագիր Ամմիանոսի ուղեկցությամբ նա նորից եկավ Արևելք: Ուրզիցինոսի դեմ հատկապես բանսարկություններ էր անում թագավորական սենեկապետ՝ praepositus cubiculi-ն՝ Եվսեբիոսը: Օգտվելով կայսեր բարեհաճությունից՝ նա հասավ այն բանին, որ Ուրզիցինոսին Արևելքից հեռացրին Իտալիա և նրա տեղը նշանակեցին իր սիրելի Սաբինիանոսին: Ուրզիցինոսի պաշտոնազրկումը Ամմիանոսը համարում է խոշոր սխալ. նրա կարծիքով այդ օրհասական պահին այդպիսի մարտական հրամանատարի անձը, ինչպիսին Ուրզիցինոսն էր, որ հիանալի ծանոթ էր պարսիկների մարտավարությանը, ավելի քան անհրաժեշտ էր: Շապուհի կողմից հավանության արժանացած Անտոնինոսի համարձակ ծրագիրը կառուցված էր Ուրզիցինոսի բացակայության և նրա փոխարինողի անընդունակության վրա: Նա պարսիկներին առաջարկեց ժամանակ և ուժեր չվատնել ամրությունների պաշարման վրա, այլ սրընթաց երթով անցնել Եփրատը և գրավել Ասորիքի՝ Գալլիանոսի ժամանակներից ի վեր պատերազմ չտեսած, ծաղկուն գավառները[1]:

Կոստանդիոս կայսրն անսպասելիորեն չեղյալ հայտարարեց հրամանը, և Ուրզիցինոսը կես ճանապարհից ետ վերադարձավ Միջագետք՝ հետևակի պետի պաշտոնով: Նրա դրությունը բարդ էր, մանավանդ որ բանակը փաստորեն մնաց ուրիշի հրամանատարության տակ:

Ուրզիցինիանոսը շտապեց Մծբին և սկսեց ամրացնել քաղաքը: Շուտով Տիգրիսից այն կողմ Մավրերի ամրոցի և Սիսարայի կողմից երևացին թշնամու առաջապահ ջոկատները: Ուրզիցինոսն ու Ամմիանոսը քաղաքից դուրս եկան, որպեսզի փակեն նրանց ճանապարհը, բայց հարկադրված եղան Ամուդիի և Մեյակարիրի վրայով փախչել Ամիդ:

Ուրզիցինոսի կարգադրությամբ Ամմիանոսը ուղևորվեց Կորդուքի Հովինիանոս սատրապի մոտ, որը գաղտնի համակրանք էր տածում հռոմեացիների նկատմամբ: Ասորիքում պատանդ լինելով՝ նա զբաղվում էր գիտություններով և այժմ այրվում էր հռոմեացիների մոտ վերադառնալու ցանկությամբ: Ամմիանոսի ուղևորությունը հետախուզական նպատակ ուներ: Սատրապի ուղեկցորդը նրան մի բարձր դիտակետ հատկացրեց, որտեղից հորիզոնում երևում էին մոտեցող թշնամական հրոսակները: Նրանց առջևից գնում էր ինքը՝ թագավորը, փառահեղ հանդերձանքով՝ ձախ կողմում ունենալով խիոնիտների Գրումբատես թագավորին, իսկ աջում՝ Աղվանքի թագավորին. նրանց ետևից գնում էին ուրիշ մանր իշխաններ ու հարևան ցեղերի նշանավոր դեմքեր:

---

[1] **Ammian. Marc.**, XVIII, 6.

Ուրզիցինոսը, որն ուներ ընդամենը 700 հոգուց բաղկացած երկու հեծյալ ջոկատ, և ստիպված եղավ Ամիդից նահանջել Սամոսատ: Պարսից Դենշապուհ և Նախոդար զորավարները 20 հազարանոց զորքի գլուխ անցած՝ փորձեցին կտրել նրա ճանապարհը: Ամիդի մոտ, լեռներում, նրանք հասան Ուրզիցինոսի ջոկատին, ջախջախեցին այն. Ուրզիցինոսն ինքը հազիվ փրկություն գտավ Մելիտենեում:

Այդ ընթացքում գլխավոր ուժերը Շապուհի հրամանատարությամբ հասան Մծբինի սահմաններին, իսկ այնտեղից էլ Անտոնինոսի խորհրդով թեքվեցին հյուսիս և շրջանցելով Bibases, Harren, Maiacarire և Charcha[1] կետերը, հայտնվեցին Ամիդի պարիսպների առջև: Քաղաքի համառ պաշտպանությունը պարսիկների ճնշման տակ կոտրվեց և 73 օր տևող պաշարումից հետո քաղաքն ընկավ: Ամմիանոսը փախավ Մելիտենե, այնտեղից իր հրամանատար՝ Ուրզիցինոսի հետ գնաց Անտիոք[2]:

Ամիդից Շապուհը սլացավ հարավ դեպի ռազմավարական շատ կարևոր կետ Սինգարա, որպեսզի այն գրավելով ապահովի իր թիկունքը Անտիոքում իր ուժերը կենտրոնացնող թշնամուց: Շապուհը նորից նետվեց հյուսիս և պաշարեց Տիգրիսի վրայի նշանավոր Բեզաբդե ամրությունը՝ հին Փենիկը (Phoenica)[3] այժմյան Ջեզիրե-իբն-Օմարը: Այդ ամրոցն էլ ընկավ: Պարսից հաջողությունները հարկադրեցին Կոստանդիոս կայսրին անձամբ կանգնել բանակի գլուխը: Այդ նույն տարում, երբ հռոմեական ամրոցները մեկը մյուսի ետևից ընկնում էին թշնամու հարվածների տակ, Կոստանդիոսը զորքերով ժամանեց Կեսարիա (Կապադովկիական), [որը նախկինում անվանվում էր Մազակա]՝ Mazakam antehac nominatam (XX, 9):

Այստեղ նա իմացավ, որ Գալլական լեգիոնները՝ իրենց արևելք փոխադրվելու հրամանից դժգոհ, կայսր են հռչակել Հուլիանոսին: Որոշ տատանումներից հետո՝ արդյոք շարունակել ճանապարհը, թե գնալ Հուլիանոսի դեմ, Կոստանդիոսը մարդ ուղարկեց նրա մոտ՝ Կեսարի տիտղոսով բավարարվելու առաջարկությամբ, իսկ ինքը պատրաստվեց արշավանքի:

Լուրեր էին պտտվում, թե պարսիկները բոլոր միջոցները ձեռք են առնում հայոց թագավոր Արշակին ստիպելու հեռանալ հռոմեացիներից և Շապուհի կողմն անցնելու համար: Կոստանդիոսը հիանալի հասկանում էր, որ եթե պարսիկների խարդավանքները Հայաստանում նպատակին հասնեն, ապա հռոմեական զորքը կզրկվեր լուրջ օգնությունից, այդ պատճառով նա ձգտում էր իրեն ապահովել այդ կողմից՝ նախապես ստանալ Արշակի հետ դաշինքի ամրության հավաստիացում:

[1] Այդ կետերը գոյություն ունեն մինչև այժմ և ընկած են Դարայից Ամիդ տանող գլխավոր ճանապարհի վրա:

[2] Ammian. Marc., XIX, 8.

[3] Անդ, 7:

«Կոստանդիոսը,- ասում է Ամմիանոսը,- իր մոտ հրավիրեց հայոց թագավոր Արշակին, ընդունեց նրան արտակարգ սիրալիրությամբ և թախանձագին խնդրեց ու հորդորեց, որպեսզի նա մնա մեզ բարեկամ և հավատարիմ (դաշնակից): Նա լսել է, որ պարսից թագավորը բազմիցս փորձ է արել՝ գործելով մերթ խաբեությամբ, մերթ խարդավանքով, որպեսզի Արշակը հեռանալով հռոմեացիների հետ ունեցած դաշինքից՝ անցնի իր կողմը: Արշակը բազմիցս երդվեց, որ նա ավելի շուտ իր կյանքը կտա, քան իրեն թույլ կտա դավաճանել, և, առատ նվերներ ստանալով, ուղեկիցներով, որոնց բերել էր իր հետ, վերադարձավ իր թագավորությունը: Հետագայում նա չհամարձակվեց խախտել տված խոստումը, կապված լինելով Կոստանդիոսի հետ երախտագիտական շատ կապերով, որոնց շարքում ամենակարևորն այն էր, որ կայսրը Արշակին կնության տվեց իր հանգուցյալ եղբայր Կոստասի նախկին հարսնացու՝ Օլիմպիային, որը պրետորիայի պրեֆեկտ Աբլաբիոսի դուստրն էր: Արշակին ճանապարհելով՝ Կոստանդիոսը Կապպադովկիայից դուրս եկավ և Փոքր Հայքի Մելիտենե քաղաքի վրայով անցնելով Եփրատը՝ եկավ Եդեսիա»՝

Constantius aditum Arsacen, Armeniae regem, summaque liberalitate susceptum praemonebat et hortabatur, ut nobis amicus esse perseveraret et fidus. Audiebat enim saepius eum temptatum a rege Persarum fallaciis, et minis, et dolis, ut Romanorum societate posthabita, suis rationibus stringeretur. Qui crebro adjurans animam prius posse amittere, quam sententiam, muneratus cum comitibus, quos duxerat, rediit ad regnum, nihil ausus temerare postea promissorum, obligatus gratiarum multiplici nexu Constantio, inter quas illud potius excellebat, quod Olympiada Ablabii filiam praefecti quondam praetorio, ei copulaverat conjugem, sponsam fratris sui Constantis. Quo dimisso a Cappadocia ipse per Melitinam minoris Armeniae oppidum, et Lacotena, et Samosata, transito Euphrate, Edessam venit[1].

Այստեղ նա առժամանակ կանգ առավ՝ սպասելով համալրման և շարժվեց Ամիդի վրա: Պարսիկների կողմից կործանված քաղաքի տեսքը ծանր տպավորություն թողեց կայսեր վրա: Ամիդից Կոստանդիոսն անցավ Բեզաբդեն և այն գրավելու թույլ ու անհաջող փորձից հետո հեռացավ Անտիոք: Այստեղ նրան հայտնեցին, որ Հուլիանոսն արշավում է դեպի մայրաքաղաք: 360-361 թթ. ամբողջ ձմեռը նա անհրաժեշտ պատրաստություններ էր տեսնում ներքին ու արտաքին թշնամիների դեմ պատերազմ վարելու համար:

---

1 Ammian. Marc., XX, 11.

Գարնանը սպասվում էր պարսիկների առաջխաղացում, և կայսրը մի անգամ ևս քայլեր ձեռնարկեց ամրապնդելու դաշինքը հայոց թագավորի և հարևան միապետների հետ: Քանի որ նրանք սարսափում էին պարսիկների գարնանային հարձակումից, ապա այդ նույն պատմագրի խոսքերով «Անդրտիգրիսյան թագավորներին ու սատրապներին առատ նվերներով դեսպաններ ուղարկվեցին, որպեսզի խնդրեն ու հորդորեն նրանց մնալ մեր կողմում և երբեք չմտածել որևէ խաբեության կամ խարդավանքի մասին: Ամենից առաջ Հայաստանի և Իբերիայի թագավորներ Արշակին ու Մերիբանեսին աշխատեցին կաշառել փառահեղ հանդերձանքով ու բազմազան նվերներով, որպես մարդկանց, որոնք կարող էին հարված հասցնել հռոմեական գործին, եթե այդ դժվարին պարագաներում անցնեին պարսիկների կողմը՝ «ad Transtigritanos reges et satrapes legati cum muneribus missi sunt amplis, monituri cunctos et hortaturi nostra sentire et nihil fallax temptare vel fraudulentum. Ante omnia tamen Arsaces et Meribanes, Armeniae et Iberiae reges, cultu ambitioso indumentorum emercabantur et multiformibus donis damna negotiis Romanis illaturi, si rebus tum etiam dubiis descivissent ad Persas»[1].

Շուտով Միջագետքում կանգնած հռոմեական զորապետները զեկուցեցին, որ Տիգրիսի երկայնքով ձգված պարսկական զորքերը պատրաստվում են պատերազմական գործողություններ սկսել: Կոստանդիոսը անմիջապես Անտիոքից մեկնեց Եդեսիա՝ թշնամուն ընդառաջ: Սակայն պարսիկները փոշմանեցին և անսպասելիորեն ետ քաշվեցին իրենց սահմանները: Կայսրը վերադարձավ Անտիոք և այդտեղից էլ մեկնեց Կոստանդնուպոլիս, բայց ճանապարհին Տարսոնում հիվանդացավ տենդով և վախճանվեց Մոփսուկրենե իջևանում 361 թ. նոյեմբերի 5-ին[2]:

Կայսր հռչակվեց Հուլիանոսը: Վճռելով շարունակել պատերազմը պարսիկների դեմ՝ նա 362 թ. հունիս ամսին մեկնեց Անտիոք: Նրա փառքը և նրանից սարսափը տարածվել էր հեռու և հասել մինչև Արևելք: Ամեն կողմից ներկայանում էին խաղաղասիրական դեսպանություններ, «խնդրում էին խաղաղություն նաև անդրտիգրիսյան ժողովուրդները ու հայերը»՝ Transtigritanis pacem obsecrantibus et Armeniis[3]:

Հուլիանոսը փայփայում էր հսկայական ծրագրեր և մտածում էր մի հարվածով վերջ դնել պարսիկների դարավոր թշնամությանը և ջախջախել հատկապես վերջին 60 տարիներին այնքան դժբախտություններ պատ-

---

1 Ammian. Marc., XXI, 6.

2 Նույն, XXI, 15:

3 Նույն, XXII, 7:

ճառած և բազմիցս հռոմեական զորքը մինչև վերջին մարդը կոտորած պետության հզորությունը[1]:

Ինքնավստահ կայսրը, ճիշտ է, սիրալիր ընդունում էր տարբեր ժողովուրդների՝ նրան օգնություն ուղարկելու մասին առաջարկությունները, բայց հպարտությամբ նրանց հասկացնել էր տալիս, որ հռոմեական տերությանը վայել չէ օգտվել արտաքին օգնությունից, և, ընդհակառակը, ինքը պատրաստ է պաշտպանել իր բարեկամներին և դաշնակիցներին, եթե նրանք խնդրանքով դիմեն նրա օգնությանը: «Միայն հայոց թագավոր Արշակին,- շարունակում է պատմագիրը,- պատվիրեց, որպեսզի նա հավաքելով զգալի թվով զորք, գործի այնպես, ինչպես իրեն կհրամայվի. իսկ թե նա ուր պիտի շարժվի, ինչ պիտի անի, շուտով կիմանա»՝ «Solum Arsacem monuerat Armeniae regem ut collectis copiis validis iubenda operiretur, quo tenderet, quid deberet urgere propere cogniturus»[2].

Կողմնակի օգնության ավելորդության մասին մեծամիտ հայտարարությունից հետո հայոց թագավորի նկատմամբ այդպիսի բացառությունը լավագույն ապացույց է ծառայում, թե այն ժամանակ ինչ դեր էր խաղում Հայաստանը և ինչքան թանկ էին գնահատում նրա դիրքը պատերազմող կողմերը:

Հուլիանոսի երկերում պահպանվել է նրա նամակը՝ հասցեագրված Արշակին, որն ասում է.

«Արշակին՝ Հայաստանի սատրապին:

Արշակ, շտապիր մարտի ընդդեմ թշնամու, խոսքից արագ, զենք ա՛ռ ձեռքդ պարսից մոլեգնության դեմ:

Մեր սպառազինությունն ու ջանադրությունը իրենց առաջ խնդիր են դնում երկուսից մեկը, կամ արժանին մատուցել (այսինքն՝ զոհվել)՝ պարթևական հողի վրա կատարելով մեծ սխրագործություններ, և սարսափելի չարիք պատճառել թշնամիներին, կամ էլ աստվածների օգնությամբ հնազանդեցնել նրանց և հաղթանակով վերադառնալ տուն՝ թշնամիների նկատմամբ տարած հաղթանակի հուշարձան կանգնեցնել:

Արդ՝ թոթափի՛ր քո անփութությունը, թո՛ղ քո խաբեությունները: Մոռացիր այն երանելիին, ինչպես և շռայլ ու վատնող Կոստանդիոսի օրոք բարձրաստիճան անձանց կողմից քո և քեզ պես բարբարոսների վրա շռայլված առատ նվերները և այժմ մտածիր իմ՝ գերագույն քրմի՝ Հուլիանոսի մասին, կեսարի և օգոստոսի, աստվածների ու Մարսի սպասավորի մասին, ֆրանկներին ու բարբարոսներին խորտակողի մասին, գալլերին ու իտալացիներին ազատագրողի մասին: Եթե դու մտքիդ ինչ-որ ուրիշ բան ես

[1] Ammian. Marc., XXII, 12.

[2] Նույն, XXIII, 2:

գրել, ես հո գիտեմ, որ դու խորամանկ ես, վատահամբավ զինվոր ես ու պարծենկոտ, ինչպես այդ ցույց են տալիս ներկա գործերը, քանի որ դու փորձում ես թաքցնել քեզ մոտ ընդհանուրի շահի թշնամուն - առայժմ դու հետաձգում ես քո մասնակցությունը մինչև պատերազմի բախտը պարզվելը: Մեզ բավական է դաշինքը աստվածների հետ թշնամիներին ոչնչացնելու համար: Իսկ երբ ճակատագիրը ինչ-որ ուրիշ բան է վճռել, նրա վճիռը հենց աստվածների ցանկությունն է - ապա ես այն կընդունեմ անվախ և քաջությամբ: Դե, իմացիր, որ դու կընկնես պարսիկների ձեռքով և պայքարում իսպառ կկործանվի քո տունը և հայկական թագավորությունը: Քեզ հետ ճախորդությունները կբաժանի նաև Մծբին քաղաքը, ինչպես այդ մասին վաղուց ի վեր մեզ հայտնել են երկնային աստվածները»:

Ἀρσάκῃ Ἀρμενίων σατράπῃ.

Ἐπείχθητι πρὸς τὴν τῶν πολεμίων παράταξιν, Ἀρσάκιε, θᾶττον ἢ λόγος, τὴν δεξιὰν κατὰ τῆς Περσικῆς μανίας ὁπλίσας· ἡ γὰρ ἡμετέρα παρασκευή τε καὶ προθυμία δυοῖν θάτερον βεβούλευται, ἢ τὸ χρεὼν ἀποδοῦναι ἐπὶ τῆς Παρθυαίων ἐνορίας τὰ μέγιστα διαπραξαμένους καὶ τὰ δεινότατα διαθεμένους τοὺς ἀντιπάλους, ἢ τούτους χειρωσαμένους, πρυτανευόντων ἡμῖν τῶν θεῶν, καλλινίκους ἐπανελθεῖν ἐπὶ τὴν ἐνεγγιχαμένην, τρόπαια κατὰ τῶν πολεμίων ἐγείραντας. πᾶσαν οὖν ῥαστώνην καὶ φενακισμὸν ἀποθέμενος, καὶ τὸν μακαρίστην ἐκεῖνον καὶ τὰς τῶν εὖ γεγονότων περιουσίας τὰς εἴς σέ τε καὶ τοὺς ὁμοτρόπους σοι βαρβάρους ὑπὸ τοῦ ἀβροτάτου καὶ πολυτελοῦς Κωνσταντίου κενωθείσας, νῦν μοι τὸν Ἰουλιανόν, τὸν ἀρχιερέα, τὸν καίσαρα, τὸν αὔγουστον, τὸν θεῶν τε καὶ Ἄρεος θεραπευτὴν ἐννόησον, τὸν Φραγκῶν τε καὶ βαρβάρων ὀλετῆρα, τὸν Γάλλων τε καὶ Ἰταλῶν ἐλευθερωτήν, εἰ δὲ ἕτερον τι βουλεύσαιο· πυνθάνομαι γὰρ εἶναί σε πανοῦργον καὶ κακὸν στρατιώτην καὶ ἀλαζόνα, ὡς τὰ παρόντα μοι πράγματα δείκνυσιν. ἐχθρὸν γὰρ τινα τῆς κοινῆς λυσιτελείας λανθάνοντα ἀποκρύπτειν παρὰ σοὶ πειρᾶσθαι τέως μὲν τοῦτο ὑπερτίθεμαι διὰ τὴν τοῦ πολέμου τύχην. ἀρκεῖ γὰρ ἡμῖν ἡ τῶν θεῶν συμμαχία πρὸς τὴν τῶν πολεμίων καθαίρεσιν. εἰ δὲ τι τὰ τῆς εἱμαρμένης κρίνειε. θεῶν γὰρ βούλησις ἡ ταύτης ἐξουσία, ἀδεῶς καὶ γενναίως οἴσω τοῦτο. ἴσθι δὲ ὡς σὺ μὲν πάρεργον ἔσῃ τῆς Περσικῆς χειρός, συναφθείσης σοι παγγενεὶ τῆς ἑστίας καὶ τῆς Ἀρμενίων ἀρχῆς. κοινωνήσει δέ σοι τῆς δυστυχίας καὶ ἡ Νισιβίων πόλις τῶν οὐρανίων θεῶν τοῦτο πάλαι ἡμῖν προαγορευσάντων[1].

[1] Iuliani opera, vol. I, epistola 66, p. 589-590.

Այս նամակը թե՛ իր ձևով և թե՛ բովանդակությամբ լուրջ կասկած է հարուցում. անսովոր կոպիտ տոնը անարժան է համարվում Հուլիանոսի գրչին, ինչպես նաև չի համապատասխանում իսկական իրադրությանը: Կայսրը չէր կարող այդպիսի վիրավորական լեզվով խոսել այն տիրակալի հետ, որի օգնությունը նա շատ գնահատում էր, ինչպես այդ երևում է Ամմիանոսի խոսքերից: Նամակի վերջին մասը, որ վերաբերում է Արշակին ու նրա տան և առհասարակ հայկական թագավորության կործանմանը, ավելի շատ մատնանիշ է անում այն, որ այդ վավերագիրը ստեղծվել է Արշակունյաց՝ Հայաստանի արքայատան կործանման կատարված փաստից հետո: Բացի դրանից, նամակում *τῶν μαχαρίστην ἐχεῖνον* «այն երանելի»-ի տակ հասկացվում է հավանաբար Կոստանդիանոս Մեծը, որի օրոք Արշակը չէր կարող գահի վրա լինել: Սա դարձյալ վավերագրի իսկության կասկածելիությունը հաստատող հանգամանք է:

Նամակի տոնի մեջ, անվիճելի է, արտահայտվել է այն զայրույթը, որ կարող էր համակել Հուլիանոսին այն բանից հետո, երբ Արշակը, չնայած իր ամբողջ ցանկությանը, ինչպես պարզվեց հետագայում, չկարողացավ հռոմեացիներին օգնություն ցույց տալ: Երբ Հուլիանոսը ժամանեց Խառան և իմացավ այն մասին, որ թշնամին արդեն անցել է սահմանը, նա առանձնացրեց 30.000 մարդուց բաղկացած ջոկատ և այն հանձնեց Պրոկոպիոսին, հրամայելով զորաշարժ կատարել Տիգրիսի ափերին և աչալուրջ հետևել թշնամու ռազմերթերին: «Նա պատվիրեց հնարավորության դեպքում միանալ Արշակին և նրա հետ միասին արագ երթով Կորդուքի և Մոկքի վրայով անցնելով՝ ավերել Մեդիայի հարուստ գավառը, Խիլիոկոմը և նրա այլ շրջանները և հետո շտապել իր մոտ՝ Ասորիք, իրեն օգնություն ցույց տալու համար, եթե դրա կարիքը լինի»՝ mandabatque eis ut, si fieri potius posset, regi sociarentur Arsaci cumque eo per Corduenam et Moxoenam Chiliocomo uberi Mediae tractu partibusque alliis praestricto cursu vastatis apud Assyrios adhuc agenti sibi concurrerent necessitatum articulis adfuturi[1].

Դրա մեջ էր կայանում Արշակի ռազմական օգնությունը, և դրա վրա են մատնանիշ անում պատմագրի վերը բերված խոսքերը, թե Հուլիանոսը հրամայեց Արշակին պատրաստվել և սպասել իր կարգադրությանը:

Ինքը՝ Հուլիանոսը, գլխավոր ուժերով Տիգրիսի հոսանքով շարժվեց հարավ, դեպի պարսից թագավորության մայրաքաղաքը: Նա հաղթական երթով հասավ Տիզբոն, և չնայած այն բանին, որ Նաարմալխում՝ գլխավոր ճակատամարտում, Ամմիանոսի հավաստիացումներով, Հուլիանոսը ջարդեց պարսիկներին, դրանից հետո այնուամենայնիվ հռոմեական

---

[1] Ammian. Marc., XXIII, 3.

զորքերը գերադասեցին բռնել վերադարձի ճանապարհը: Ընդ որում որպես Հուլիանոսի վիճակը վատացնող հանգամանքներից մեկը նշվում է այն «ոչ փոքր դժբախտությունը՝ չհայտնվեց այն ջոկատը, որը սպասվում էր՝ Արշակի և մեր զորահրամանատարների հետ, որի ուշացման պատճառը նշված է վերևում»՝ haud exiguum malum, quod nec adminicula, quae praestolabamur cum Arsace et nostris ducibus, adparebant ob causas inpedita praedictas[1].

Ցավոք, Ամմիանոսի ներկա տեքստում Արշակին կասեցնող պատճառների մասին չկան ցուցումներ, որոնք վկայակոչում է հեղինակը: Այդ խոսքերից երևում է նախ և առաջ, թե ինչպիսի մեծ նշանակություն էր տրվում Արշակի օգնությանը, և երկրորդ՝ որ Արշակը բոլորովին էլ մեղավոր չէր այն բանում, որ չի կարողացել Հուլիանոսին օգնության գալ: Հուլիանոսի համարձակ ձեռնարկումը վատ վերջացավ: Նահանջի ճանապարհին 363 թ. հունիսի 26-ին՝ նա ընկավ թշնամու նետից խոցված:

Շարունակությունը հետևում է (4):

[1] Ammian. Marc., XXIV, 7.